

17. YÜZYILDA VE 18. YÜZYILIN İLK YARISINDA KAZAK DEVLETİ VE OSMANLI İMPARATORLUĞU*

Peter BARTL**

Karadeniz'in kuzey bölgesi İstanbul'u ellerinde tutan güçlerin eskiden beri ilgi duydukları bir saha olmuştur. Romalılar, Yunanlılar ve nihayet Osmanlılar, yalnızca kuzeyin ticaret yollarının açık tutulmasına değil,¹ aynı zamanda sahil bölgesinin de ya kendi ellerinde bulunmasına veya hiç olmazsa kendilerine müttefik veya tâbi olan devletlerin elinde olarak denetimleri altında olmasına özen göstermişlerdir. Bu, -özellikle hububât temini açısından başşehirin iâşesinin bağımlı olduğu²- Karadeniz seyrüsefain güvenliğinin sağlanması meselesiydi.

* Bu konu üzerinde çalışmamı teşvik eden, dil ve konu ile ilgili sorunların çözümü açısından birçok yardımlarını gördüğüm dostum ve meslekdaşım Andrij Rebet'e candan teşekkür ederim. Aynı şekilde hocam Prof. Dr. Georg Stadtmüller'e çeşitli tavsiye ve teşviklerinden ötürü teşekkürlerimi sunarım.

** Konunun Türkçe literatürdeki boşluğundan ötürü, Münih Üniversitesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Enstitüsü hocalarından Prof. Dr. Peter Bartl'ın, *Südost-Forschungen*, XXXIII, 1974, s. 166-194'de yayınlanmış olan bu makalesi ("*Der Kosakenstaat und das Osmanische Reich im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhundert*"), Prof. Dr. Kemal Beydilli tarafından tercüme edilmiştir. Makale içinde yer alan, Avusturya, Venedik ve Papalık temsilcilerinin istihbaratından yapılan İtalyanca alıntılar, Prof. Dr. Erendiz Özbayoğlu tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup, bunlar tırnak içinde ve italik olarak gösterilmiştir. Sayın Prof. Özbayoğlu'na bu zahmetlerinden ötürü teşekkür ederim.

¹ Aynı yolun çeşitlemesi olmak üzere, Kuzey'e yönelen altı değişik ticaret yolu bulunmaktaydı: Kefe veya Azak'tan geçen deniz yolu en kısa olanı olup, Akkerman veya Kamanıç (Kamieniec Podolski) üzerinden geçen kara yolu ise uzun olmakla beraber daha güvenli idi. Bkz. Alexander Bennigsen - Chantal Lemercier-Quellejey, "Les marchands de la Cour Ottomane et le commerce des fourrures Moscovites dans la seconde moitié de XVIe siècle", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 11 (1970), s. 363-390. Kefe ve Azak limanları ile Kuzey Karadeniz bölgesi ayrıca Uzakdoğu ve Ortaasya'dan gelen kervan yolunun son noktasını teşkil etmekteydiler. Bkz. Hélène Carrère d'Encausse, "Les routes commerciales de l'Asie Centrale et les tentatives de reconquête d'Astrakhan d'après les registres des 'Affaires importantes' des Archives ottomanes", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 11 (1970), s. 391-422.

² Daha antikite zamanında Atina, hububat ihtiyacının yarısını Azak Denizi'ne mücavir bölgelerden karşılamaktaydı. Bkz. D. B. Şelov, *Antičnyj mir v Severnom Princernomor'e* (Kuzey Karadeniz bölgesinde Antikite Dünyası). Moskva 1956. s. 73; Buradan ayrıca, özellikle tuzlanmış balık, hayvan pöstekisi ihrac edilmekteydi. Bkz. V. Blavatskij, "*Arhaičeskij Bospor*" (Arkaik Devirde Bosporos), *Materialy i issledovanija po archeologii*

Bu sebepten ötürü Osmanlılar 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren planlı bir şekilde Karadeniz sahillerinin kuzeyindeki bölgeleri ele geçirmeye başladılar: 1475'de Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti'ne bağımlı hale getirildi; Bucak Tatarları tarafından meskûn olan Bessarabya'nın güney kısmı 1484'de Osmanlı idaresine katıldı, Boğdan 1511'de vergiye bağlandı ve nihayet 1526'da Bug ve Dinyester arasındaki Yedisan bölgesi Osmanlı Devleti'nce ilhak edildi. Osmanlı Devleti'ne bağlı vasallardan oluşan bu kuşak, bir Rumen prensliği olan ve 1460'dan beri Osmanlı hakimiyetini tanıyan Eflak ve aynı şekilde 1526'da Erdel'le (Siebenbürgen, Transilvanya) batıya doğru genişledi. Bu Osmanlı gücünün, dolayısıyla nüfuz sahasının hemen kuzeyinde, Podolya bölgesinin yanında, eskiden Litvanya'ya ve aynı zamanda Moskova Büyük Knezliği'ne ait olan, ancak 1569'da Polonya'ya katılan, yerleşik nüfus itibarıyla gayet seyrek veya tamamen boş olan step bölgeleri, Kazakların yaşam ve etkinlik sahaları oldular.

Tatarların sürekli akınlarına karşı kendilerini savunmak durumunda kalan Kazaklar, -köken itibarıyla Tatarca olan bu kelime ve teşkilatına ve Kazak toplumunun oluşumuna³ burada girilmeyecektir- sınır bölgelerinde âdet olduğu üzere, düşmanlarının hayat tarzlarını ve savaş usûllerini kabul ettiler ve zamanla Polonyalılar ve dolayısıyla Ruslar tarafından sınır savunma birliklerine yardımcı

Severnogo Priçernomor'ja v antiçuju epochu (Antikite zamanında Kuzey Karadeniz Bölgesinin arkeolojik araştırmalarına dair malzemeler), Moskva 1954, II, 7-44 Antikite zamanında Kuzey Karadeniz bölgesinin tarım ürünleri hakkında ayrıca bkz. V. D. Blavatskij, *Zemledelie v antiçnyh gosudarstvach Severnogo Priçernomor'ja* (Antikite devrinde Kuzey Karadeniz bölgesi devletlerinde tarım), Moskva 1953 ve J. T. Kruglikova, "Sel'skaja territorija Bospora" (Bosporos'un tarımsal bölgeleri), *Problemy istorii Severnogo Priçernomor'ja v antiçnuju epochu* (Antikite devrinde Kuzey Karadeniz Bölgesi tarihinin meseleleri), Moskva 1959, s. 108-125

Roma İmparatorluğu zamanında Kapodokya ve Tuna boyundaki ordugahlarının hububat, balık, hayvan postekısı ve kenevir ihtiyacı Bosporos krallığından temin edilirdi. Bkz. Michael Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich* Leipzig (tz.). I, 129

Orta zamanlarda Bizans'ın, hububat ve tuzlanmış balık ihtiyacı özellikle Cenevizliler tarafından karşılanırdı. Bu ürünlerin idhalının olağanüstü bir önem taşımakta olduğundan, düşmanca tutumlardan veya herhangi bir başka sebepten ötürü Cenevizlilerin sevkıyatı durdurmaları şehri pekçok defalar kıtlıkla karşı karşıya bırakırdı (Wilhelm Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, Stuttgart 1879, II, 168) 1343'de Avrupalı tüccarlar Tatarlar tarafından Azak'dan kovulduklarında, böyle bir kıtlık olayı meydana gelmiştir. (Heyd, *aynı eser*, s. 190) Bundan ötürü, İstanbul'un ihtiyaçlarının zor bir güzergah teşkil eden İran ve Anadolu üzerinden karayolu ile karşılanması zarureti hasıl olmuştur. Bkz. E. S. Zevakin ve N. A. Pençko, "Oçerki po istorii genuçkich kolonij nazapadnom Kavkaze v XIII i XV vv" (13. ve 15. yüzyıllarda Batı Kafkasya'da Ceneviz kolonileri tarihinin anahatları), *Istoriçeskie zapiski*, 3, (1993), s. 95 Osmanlı başşehrinin ihtiyaçları da genelde kuzey Karadeniz bölgesinden karşılanmıştır. O zamanlar en önemli ihrac limanı, 1634'de nüfusu 80 bine ulaşan ve "Kuçük İstanbul" olarak anılan Kefe idi. Buradan senede 100-150 gemi hububat yüklü olarak limanı terk ederdi ve ayrıca büyük miktarlarda tuzlanmış balık ihrac edilirdi. Bkz. A. L. Jacobson, *Srednevekovyj Krym Oçerki istorii i istorij material'noj kul'tury* (Orta zamanlar'da Kırım. Tarih ve maddî kültür tarihine dair anahatlar), Moskva-Leningrad 1964, s. 110, 138-139.

3

Kazak toplumunun doğuşuna dair çeşitli varsayımlar ayrıntılı olarak Günter Stokl'in eserinde anlatılmaktadır: *Die Entstehung des Kosakentums* München 1953

kıtalar olarak dahil edildiler. Ancak, bunlar yalnızca Tatar akınlarını püskürtmekle yetinmemekte, Kırım Hanlığı'na ait bölgelere ve Osmanlı Devleti'nin Karadeniz sahillerindeki topraklarına da akınlar yapmaktaydılar ki, bu durum Türkler'in Polonya ve Rusya hükümetleri nezdinde şikâyetlerine yol açmaktaydı.

Bununla beraber, Polonya ve Moskova hükümlerinde gelişmekte olan kazaklık, değişik boyutlar arzlemekteydi: Moskova Büyük Knezliği'nde merkezî otorite kendisini güçlü olarak hissettirebiliyor ve toprağa bağlı köle statüsünde bulunan köylülerin hürce yaşabilecekleri step bölgelerine kaçmaları gibi genelde sosyal motivli çeşitli Kazak ayaklanmaları bastırılmıyordu.⁴

Polonya tarafından da çok sayıda Ortodoks köylüler "*dikoe pole*" (vahşi bozkır) denilen, Dinyeper nehrinin orta ve aşağı çağlayanlarındaki steplere kaçmaktaydılar. Bunların arasında çeşitli ülkelerden pekçok maceraperestler bulunuyordu: Varşova'daki Papalık elçisi 1568'de burada yaşamakta olan ve hepsini "*gente malestanti et desperate*"* olarak nitelediği Polonyalıların, Fransızların, İspanyolların ve İtalyanların varlığından bahsetmektedir.⁵

Başlangıçta Tatarlar da bunlara dahil olmuştur. Polonya idaresinden memnun olmayan Ortodoks mezhebine mensup küçük soylulardan bir kısmının da bunlara katılmış olması ise, Dinyeper Kazak toplumunun gösterdiği gelişme açısından önemlidir. 16. yüzyılın ortasında, *Bajda* ismiyle anılan prens Dmytro Vyşneveckyj, Dinyeper çağlayanlarının aşağısındaki (Porogi) bir adada *müstahkem bir iskân mahalli* (=Siç) tesis etti. Bu mahallin yeri zaman içinde pekçok defa değişmiş olmakla beraber, bundan sonra kendilerini Zaporog* veya Siç-Kazakları olarak adlandıran Dinyeper Kazakları'nın merkezi oldu.

Bunları daha iyi kontrol edebilmek, belki de aralarına anlaşmazlık tohumları ekebilmek ve özellikle mutedil kesimi anarşik unsurlardan ayrı tutabilmek amacı ile Polonya hükümeti bu Kazaklardan bir kısmını muayyen bir ücret karşılığında ordusunun saflarına kattı. *Kayıtlı Kazaklar* olarak tanımlanan ve sayıları 30-40 bini geçmeyen bu Kazaklar kısa zamanda, bir *Kazak Atamanı* (*Koševyj otaman*) idaresinde ve bir tür askerî-demokrasi içinde yaşayan ve Zaporog kitlesi içinde özel bir konumu olan bir kesim halinde diğerlerinden ayrıldı. Kayıtlı-Kazaklar bünyesinde giderek, başında seçilmiş Hetman'ın yer aldığı bir *hiyerarşik idareci zümre* (=Starşina) oluştu. Bohdan Chmel'nyckyj ile beraber bir *Kazak*

4 Bunların en önemlileri Stenka Razin (1670-71) ve Bulavın (1707-08) idaresinde meydana gelen Don-Kazakları ayaklanmalarıdır

* "Berbat ve umutsuz insanlar".

5 Athanasius G. Welykyj (Yay.) *Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes* (bundan böyle *Litterae Nuntiorum* şeklinde gösterilecektir). I, Roma 1959, s. 25. Tamamı 13 olan müteakip ciltler 1959-1969 arası yayınlanmıştır

* Za= Dinyeper, porog=çağlayanların öte tarafı. Zaporog (kazakları) = Dinyeper çağlayanlarının öte tarafı (kazakları) ÇN.

*Devletinden*⁶ bahs edecek olduğumuzda, bunun, çağdaş batı Avrupa kavramında belirli bir toprak üzerine bina edilmiş bir devlet olarak algılanmaması gerektiğine ve daha çok bir şahsın etrafında askerî teşkilatlanmaya dayanan bir oluşumun söz konusu edildiğine işaret etmemiz lâzımdır. Daha sonraları, yerleşmiş oldukları *sınır bölgesi'nin (Ukrajina)* ismini alan (*Ukrayna* ismi yalnızca bölgenin tesmiyesi için kullanılır ve buralarda yaşayan halk belgelerde *Kazak* olarak geçer), bu bir şahsa bağlanmış olan oluşum, bir devlet olarak kendine mahsus topraklarına ancak 17. yüzyılın ikinci yarısında ve Chmel'nyckyj sayesinde kavuştu. Bu bölge, Dinyeper'in sağ ve sol tarafında yer alan ve daha önceleri birer voyvodalık olan Kiev, Çernigov ve Brackav topraklarının büyük bir kısmını ihata eden 17. Alay (*Regiment*) mıntıklarından oluşur ve kendine özgü ve özerk bir idare altında bulunan Zaporog-Siç'i'ni de içine alırdı. Kazak Devleti'nin ilk zamanlarında sahib olduğu demokratik özelliği -bütün subaylar ve yöneticiler seçimle iş başına getirilirdi- giderek yalnızca Zaporoglar'da korunabildi. Ukrayna Hetmanlığı'nda subayların seçimle işbaşına gelmeleri üsûlüne zamanla son verildi. *Starşina*'ya mensup olma giderek yalnızca belirli bir kesime hasredilir oldu. Bunların Tasarrufuna bırakılan topraklar ise genelde mülk haline getirildi. Kazak Devleti'nde halk birbirinden farklı üç kesime ayrıldı: Köylüler (bunların Kazaklığa alınmaları zorlaştırılmış olup 18. yüzyılda ancak üçde biri hür idi)⁷, Kazaklar ve *Starşina* mensupları. Bu son iki kesimden ise 17. yüzyılda bir kazaklık veya deyim yerinde ise bir Ukraynalılık bilinci gelişti. Kazaklar kendilerini, Polonya'nın temsil ettiği Katolikliğe⁸ karşı Ortodoksinin savunucusu ve *gavurlara*, yani Babıali'ye bağlı olan Müslümanlara karşı savaştan kimseler olarak hissetmekteydiler. Mücadelelerini karada ve denizde sürdürmekte ve küçük ve süratli deniz vasıtaları olan *çaykaları*⁹ ile, Türkleri dehşet içine düşürecek derecelerde Karadeniz'in güney sahillerine kadar inmekteydiler: Küçük Kazak filoları, Trabzon, Sinop ve 1624 ve 1626 senelerinde¹⁰ olduğu gibi hattâ İstanbul dolaylarını

6 Kazak Devleti'nin teşkilatı hakkında temel bir çalışma olarak bkz. Hans Schumann. "Der Hetmanstaat (1654-1764)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, I (1936), s. 499-548. Chmel'nyckyj'in oluşturduğu devletin hukuki durumu hakkında doyurucu delillerle kaleme alınmış bir çalışma olarak bkz. Hedwig Fleischhacker. *Die staats- und völkerrechtlichen Grundlagen der moskauischen Aussenpolitik (14.-17. Jh.)* Breslau 1938, s. 165 vd.

7 Borys Krunyckyj. *Geschichte der Ukraine*. Leipzig 1943, s. 174.

8 Sahajdaçnyj'in hetmanlığı sırasında kazaklar 1615'de kurulan "Kiev Kardeşliği" tarikatına katılmaya karar vermişlerdi. Bkz. *Geschichte der Ukraine*, s. 70-73. XVII. yüzyılda Ukrayna'daki dinî durum ve Kazakların tutumları hakkında bkz. Natala Carynyk-Sinclair. *Die Unterstellung der Kiever Metropole unter das Moskauer Patriarchat*. München 1970.

9 Çayka, kolayca hareket edebilen, omurgası derin olmayan ve güverte etrafını çevreleyen, gemiyi dalgalardan ve müterrebati ise silah atışlarından koruyan yüksekçe bir kemeri bulunan, kürekle yol alan deniz araçları idi. Aynı isimle bu tür gemiler. Tuna'da Türklere karşı Avusturyalılar tarafından da kullanılmıştır.

10 Bkz. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*. IV, Gotha, 1856, s. 493 vd

basmış ve yağmamıştır. Bu çapulların 1660 senesi için bile Türkler için gerçek bir tehlike arzettiğini, Raguza ve Venedik istihbaratından öğrenmekteyiz. Bu tarihte Padişah [IV. Mehmet], Kazakların nakliyat gemilerine devamlı olarak yaptıkları baskınlardan ötürü kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya kalan halkın infialini teskin için Edirne'den hareketle İstanbul'a gelmek zorunda kalmıştı.¹¹

Kazakları yalnızca Türklerin ve Tatarların muarızı olarak görmek yanıltıcı olurdu. Kazaklar ve Tatarların, yaşam tarzı ve savaş usûlleri cihetiyle birbirleriyle bir takım benzerlikler taşımakta olduklarına işaret etmiş bulunmaktayız. Aralarındaki devamlı sürtüşmelere rağmen, Tatarlarla hattâ ticarî münasebetler içinde olan Kazakların, bunlar ve hükümranlığı altında buldukları Türkler tarafından Polonya ve daha sonraları Ruslara karşı muhtemel bir müttefik olarak hesaba katılmaları kaçınılmaz idi.¹² Kazak tarihinin şimdiye kadar hemen hiç dikkate alınmayan bu yanı (bizde genelde Kazak imajı daha ziyade bunların Türk karşıtı tutumları ile şekillenmiştir) bu kısa araştırmamızın ana hedefini teşkil etmektedir.

Dinyeper Kazakları için muhtemelen bir Türk himayesi sağlamaya çalışan ilk Kazak lideri (Büyük Rusya Kazak grupları bu gelişmede yer almamışlardır), 1553'de bilinmeyen bir sebepten ötürü Polonya ile bozuşmuş ve Osmanlı Devleti'ne yönelmiş olan, yukarıda adını zikrettiğimiz Kaniv ve Çerkassy Starosta'sı prens Dmytro Vyşnevecky'dir. (Polonyaca: Dymitr Wiśniowiecki). İstanbul veya Akkerman'da (?) yarım seneden fazla süren ikametinde neler yapmış olduğu hakkında bir bilgi yoktur. Muhtemelen, Kazakları Padişah'ın himayesine sokma niyetindeydi.¹³

Kazakların Türk ordusunda hizmet görmekte oldukları daha erken tarihli olarak zikredilmektedir: Mesela, Venedik'teki Papalık elçisi 1604 Ekim'inde Roma'ya, 800 Kazak'ın Osmanlı tarafından kaçıp İmparatorluk ordusuna katıldıklarını bildirmektedir.¹⁴ 1618'de hattâ İran hizmetinde olan Kazakların (Dinyeper Kazakları) varlığından söz edilmektedir.¹⁵

Bununla beraber, bir Türk ittifakına yönelik gerçek bir Kazak politikası ancak 17. yüzyılın ortalarında, Ortodoks mezhebine mensup küçük soylu

¹¹ *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 112-113.

¹² D. I Evarnickyj, *Istoriya Zaporozkich kozakov* (Zaporog kazaklarının Tarihi), I. S Peterburg 1892, s. 483 vd. Bkz. ayrıca, V. A Golobuckij, *Zaporozkoe kazacestvo* (Zaporog Kazak Toplumu), Kiev 1957, s. 57

¹³ Chantal Lemercier-Quequejay, "Un condottiere lithuanien de XVIe siècle: le Prince Dimitrij Vişnevecky et l'origine de la Sec Zaporogue d'apres les Archives Ottomanes". *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 10 (1969), s. 258-279

¹⁴ *Litterae Nuntiorum*, II, 244. Bir sene sonra, 10 VI. 1605'de Prag'daki Papalık temsilcisi de şunları yazmaktadır. "Polonya ve Osmanlı ülkesi arasında sınır askeri olan çok sayıda Kazak, para karşılığında Türkler dahil herkese hizmet ederler ve Türklerin hizmetinde her zaman çok sayılarda Kazak askeri bulunur", *Litterae Nuntiorum*, II, 257

¹⁵ *Litterae Nuntiorum*, 3, s. 157, 161; ayrıca bkz. Zinkeisen, *GOR*, IV, 515 vd

kesimden çıkan ve Çihrin'deki Kazak bölümünde yüzbaşı olan Bohdan Chmel'nyckyj'in, 1648'de Polonya Zâdegân Cumhuriyeti'ne karşı bir ayaklanma düzenlemek üzere Zaporog Siçi'ndeki zuhuru ile başlar.¹⁶ Zaporogların plânını benimsemeleri üzerine Chmel'nyckyj Mart'ta oğlu Tymiş (Timofei) ile beraber Tatarların desteğini sağlamak dileğiyle Kırım'a, Bahçesaray'a gider ve bu girişiminde başarılı olur.¹⁷ Kırım Hanı İslâm Giray'ın bir habercisi, 25 Nisan 1648'de Babıali'ye, Tatarların Kazaklar ile bir ittifak içine girdiklerini ve Han'ın Polonya'ya karşı bir sefer tertip etmeyi planladığını bildirir.¹⁸ Perekop Mirza'sı Tugay Bey kumandasındaki Tatar birlikleri Mayıs'da Siç'e gelirler ve buradan hareketle Chmel'nyckyj'in Kazaklarıyla birlikte Polonya'ya akın ederler.¹⁹ Müsterek askerî harekât umulan başarıyı verir. Mayıs sonunda Polonya ordusu Korsun'da mağlub edilir, Polonya kumandanları Potocki ve Kalinowski Tatarlara esir düşerler.

Bununla beraber Kazaklarla ittifakın sakıncalı bir tarafı da olduğu kısa zamanda kendini gösterir: Naima'ya göre, 27 Mayıs'ta İslâm Giray bizzât maiyetindeki 11 bin asker ile Bila Cerkva önlerinde görünmüş, Polonyalılar henüz bir önceki gün mağlub edilmiş olduğundan, bu fırsatı değerlendirerek, müttefikleri olan *gavurlarla* beraber bölgeyi bir ay boyunca talan etmişti. Babıali, bu talan ve yağma hareketini esefle karşılamış ve (yine Naima'ya göre) Han'ı muaheze etmek üzere Bahçesaray'a bir elçi yollamıştı. Sadriazam Ahmet Paşa, İslâm Giray'dan ileride Kazak bölgelerine böyle akınlarda bulunmamasını talep etmekte ve Kazak esirlerin serbest bırakılmasını ısrarla istemektedir.²⁰

¹⁶ Chmel'nyckyj biyografisi hakkında hâlâ değerini korumakta olan esaslı bir çalışma olarak bkz. N. I. Kostomarov, "Bohdan Chmel'nyckyj" Müellifin, Toplu Eserleri (*Sobranie soçinenij*), 4/9-11. S. Peterburg 1904. Daha yeni bir çalışma için bkz. I. P. Krypjakeyc', *Bohdan Chmel'nyckyj* Kiev (Kyiv) 1954.

¹⁷ Kostomarov, *aynu eser*, s. 149 vd.

¹⁸ Osmanlı muverrihi Naima'dan nakleden Omelyan Pritsak, "Das erste türkische-ukrainische Bündnis (1648)", *Orients*, 6 (1953), s. 278.

¹⁹ Kazakların sayıları hakkında kaynaklar birbirlerinden çok farklı bilgiler vermektedir. Polonya'daki papalık temsilcilerinin raporlarına göre bu sayı 70 bındır (*Litterae Nuntiorum*, 6, s. 261). Michajlo Hruşevs'kyj birkaç onbinden söz etmektedir. Bkz. *Istoriya Ukrainy-Rusy* (Ukrayna-Rus Tarihi), VIII, 2. Kiev 1922, s. 185. Belegorod Voyvodası T. Buturlin, 7 nisan 1648 tarihli olarak Çar'a gönderdiği raporda 6000 sayısını zikretmektedir. Bkz. *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej. Dokumenty i materialy v trech tomach* (Ukrayna'nın Rusya ile tekrar birleşmesi Üç cilt halinde belge ve malzemeler) II (1648-1651), Moskva 1954, s. 19-21.

²⁰ Pritsak, "Das erste türkisch-ukrainische Bündnis", s. 278-283. Aynı muellif, "Sojuz Chmel'nyckoho z Tureççynoju 1648 roku" (Chmel'nyckyj'in 1648'de Türkler yaptığı ittifak), *V 300-littja Chmel'nyççyny (1648-1848) Zbrnik za red. Borisa Krupnyç'kono* (Chmel'nyckyj'in yaptığı ittifakın 300 yıldönümü Boris Krupnyç'kyj tarafından yayınlanan armağan, basım yeri yok, 1948 (= Zapysky Naukovoho tovaristva Imeny Şevçenka, 156), s. 143-164.

Naima'nın bu anlatımından hareketle Pritsak, daha 1648'de Kazaklarla Türkler arasında doğrudan irtibatın oluşmuş olduğu kanaatine varır ve bunu Tatar talanının akabine, 1648 senesinin Mayıs sonu ve Haziran başı tarihine denk düşürür. Naima'ya inanılacak olursa, Korsunj zaferinden (26 Mayıs 1648) az sonra bir Kazak heyetinin İstanbul'a geldiği kesin gibi görünür, zira aksı takdirde Sadriazam tarafından Bahçesaray'a karşı yapılan itirazın vâki olmaması icâb ederdi. Gelen bu Kazak heyetinin başında Tatar asıllı bir Hristiyan olan Albay (*polkovnyk*) Fylon Džalalij (*Celali*) bulunmaktaydı. Pritsak'a göre, Haziran 1648'de İstanbul'a varmış olması gereken ve öncelikle muhtemelen Tatar akınlarını protesto etmek isteyen bu kazak heyeti, şimdiye kadar Şubat 1649'da yapıldığı kabul edilen ve *Denizcilik Antlaşması* olarak adlandırılan antlaşmayı da akdetmiştir.²¹

Bu anlaşmanın 1648 veya 1649'da mı akdedildiğini şimdiye kadar bilinen kaynaklar doğrultusunda kesin olarak temyiz etmek mümkün değildir. Bu sebepten ötürü bu meseleye burada girmek istememekteyiz. Kazak-Türk antlaşması 13 madde içermektedir. Buna göre Kazaklar Karadeniz ve Ege'de gemilerini serbestçe dolaştırabilme hakkını elde etmekteydiler. Kazak tâcirleri tüm gümrük ödeme ve resimlerinden muaf tutulmakta olup, Türk liman ve şehirlerinde antrepo edinebileceklerdi. İstanbul'da bir Kazak temsilciliği mekân tutabilecek, Buğ ve Dinyester'in denize döküldüğü yerlerde oluşturulacak olan limanlarda bulundurulacak olan Osmanlı memurları Kazaklar için gerekli izin belgelerini tanzim edecekti. Bunlara karşılık Kazaklar, Karadeniz'in güney sahillerindeki Türk mevkiilerini, başta Don-Kazakları tarafından yapılanlar olmak üzere her türlü baskından koruyacaklardı.²²

Pritsak'ın tahmini doğru ise, Chemel'nyckyj'in bu ilk Türk ittifâkı kısa ömürlü oldu. Tatarların Kazak bölgelerine yaptığı saldırıyı protesto etmek üzere Bahçesaray'a gelen Türk heyetinin muvasalat günü olan 7 Ağustos 1648 tarihinde, İstanbul'da yeni Padişah IV. Mehmed tahta çıkmaktaydı. İstanbul'da iktidarı elinde tutan Yeniçeri hizbi Sadriazam'ın idamından ve kısa bir zaman sonra da Sultan İbrahim'in tahtan indirilmesinden ötürü, Kazak meselesiyle uğraşamayacak derecelerde içteki siyasi konuların yoğunluğuyla yakından meşgul olmak zorunda kalmıştı. Bilakis Kırım Tatarları ile mümkün olduğu kadar iyi ilişkiler içinde bulunulması için gayret sarfetmekte ve bu yüzden *kuzey meselelerinin* hallini Tatarlara havale etmekteydi. Bu ise, Kazaklar ile Babialı arasında doğrudan bir

²¹ Pritsak, "Das erste turkisch-ukrainischen Bündnis", s. 284-285 Yazıların çoğu . Turk-Kazak ilişkilerinin başlangıç tarihini Şubat 1649 olarak verirler Bkz meselâ, Chantal Lemercier-Quelquejay, "Les relations entre la Porte Ottoman et les Cosaques Zaporogues au milieu du XVIIe siècle Une lettre inédite de Bohdan Hmelnickij au Padichah ottoman", *Carters du Monde Russe et Soviétique*, 11 (1970), s. 455

²² Pritsak, "Das erste turkisch-ukrainische Bündnis", s. 288-291

ilişkiyi arzu etmeyen Kırım Hanı'nın düşünceleriyle tam bir uyum içinde olan bir davranıştı.²³

Müteakip 1649 senesinde Chmel'nyckyj yoğun bir siyasi etkinlik sergiledi. Erdel Beyi Georg I. Rákóczy ile daha 1648 sonbaharında kurduğu diplomatik ilişkiyi, halefi ve oğlu olan II. Georg zamanında da sürdürdü. Polonya'daki Papalık elçisinin raporları, Chmel'nyckyj ve Erdel arasındaki irtibat ile doludur. Hattâ Venedik'de, Polonya'ya karşı bir Kazak-Erdel-Boğdan ve Eflak ortak faaliyetinden korkulmaktaydı ve bütün bunların arkasında ise doğal olarak Türklerin bulunduğu sanılmaktaydı.²⁴

Aynı sene Polonya'ya karşı savaşa tekrar girildi. Polonya'ya karşı Kırım Tatarları ile beraber Kazaklar saldırıya geçtiler ve Polonya kuvvetlerini hezime uğrattılar. Bununla beraber bu başarı, Chmel'nyckyj'in Tatar müttefiklerinin güvenilmezliği yüzünden hiçbir fayda getirmedi. İslam Giray Ağustos 1649'da Polonya ile ayrı bir barış akdetti ve akabinde Chmel'nyckyj de buna iştirak etmek zorunda kaldı. Zboriv'de akdedilen bu antlaşmaya göre Zaporog Kazaklarının o ana kadar mevcut olan hak ve imtiyazları teyid ve bunlar için Polonya Kralı tarafından genel bir af ilân edilmişti. 40 bin Kazak sicil defterlerine kaydedilmiştir. Kaydedilen bu Kazakların yerleştirileceği bütün bölgeler ise Polonya garnizonlarından ve Yahudilerden arındırılacaktı.²⁵

Bu durumda Zboriv Antlaşması Chmel'nyckyj ve Kazaklar için tam bir başarı sayılamazdı. Bundan sonra Polonya ile ilişkilere yoğunluk kazandırma gayreti içine girmelerinin bir sebebi de bu olmalıdır. Polonya'da ise daha 1649'da Kazaklar ile Osmanlılar arasında bir ittifak olduğuna dair sesler yükselmekteydi.²⁶ Ancak, o zamanlar işler bu kadar ileri gitmemiş bulunuyordu. Chmel'nyckyj daha çok, tam olarak güvenilmez olan Tatar müttefiklerini destekleme gayreti içindeydi ve 1650 yazında Çerkeslere karşı sürdürülen savaşta yardım olmak üzere 3000 Kazak göndermişti.²⁷

Aynı 1650 senesinde nihayet Türklerle müzakerelere başlayacak hale gelindi. Aralık ortasında Venedikliler, İstanbul'daki Fransız elçiliği vasıtasıyla bir Kazak elçisinin Babıali'de bulunduğu haberini aldılar: Buna göre Kazaklar, "*Divan'ın kesin kararından habersiz olarak, eski metbuları olan Polonya'ya boyun eğmekten kaçınmak amacıyla himaye talebinde*" bulunmaktaydılar.²⁸

23 Pritsak, *aynu yer*, s 286-288

24 *Litterae Nuntiorum*, 7, s. 19, 22.

25 Kostomarov, *aynu eser*, s 318-320

26 *Litterae Nuntiorum*, 7, s. 34

27 *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej*, 2, s 361, ayrıca dıpnót 177, s 508

28 *Litterae Nuntiorum*, 7, s 213

Chmel'nyckyj'in himayesine girdiğini belirten mektubu günümüze erişmiş olmakla beraber, Padişah'ın 1651 senesi Şubat ayının sonunda yazdığı cevabî nâmesi mevcuttur. Bu nâmede IV. Mehmed, Kazakların Osmanlı himayesine alınmasına hazır olduğunu beyân etmekteydi: "...sâir Hristiyan hükümdarlara bahşedildiği gibi size de taraf-ı hümayûnuzdan bir ahdnâme ihсан edilmesini niyaz edüp,... sadakat ve ubudiyyetiniz malumumuz olup,... bölge ülkeler ve kendi durumunuz hakkında tarafımıza yazup,... taraf-ı hümayûnuzdan bir ahdnâme isdârıyla dostluğa riâyet etmeniz..."²⁹

Bu nâme, Chmel'nyckyj'e, daha sonraki görüşmeleri de yürütecek olan Çavuş Osman Ağa vasıtasıyla gönderilmiştir. Bundan kısa bir zaman sonra, muhtemelen Mart sonu veya Nisan başında Kazak Hetmanı Babıalî'nin vasalı oldu ve bu kimliği ile hetmanlık nişanesi (=Bulava) olarak kendisine bir kaftandan oluşan teşrifat gönderildi. Bu konuda İstanbul'daki Avusturya elçisinin raporunda şunlar kayıtlıdır: "...Büyük Türk Chemelnischi'yi himayesi altına almış olup, onu Rus' Prensi olarak ilân etmiştir. Bu paye çocuklarına da geçecektir ve Sultan'ın himayesi altına giren prenlere uygulanan bir âdet olarak, kendisine bir yatağan gönderilmiştir"³⁰

Hetman'ın İstanbul'da Türkler ile sürdürdüğü görüşmelerde Ortodoks ruhbanının tavassutundan istifade etmiş olduğu oldukça yüksek bir ihtimaldir: Kostomarov, Moskova'daki Hariciye Nezareti Arşivi'nde Ortodoks yüksek ruhbanının çok sayılarda tebrik ve teşvik içerikli mektuplarını bulmuştur. Bizzat İstanbul Patriki Parthenios, Latin kilisesine karşı Ortodoksinin mücahidi olarak tanımladığı Chmel'nyckyj'i, 2 Şubat 1651 tarihli bir mektubunda şahsen tebrik etmekte idi.³¹

1651 baharında Polonya ile Chmel'nyckyj için kötü sonuçlar doğuracak olan yeni bir silahlı bir mücadele başladı. Padişah, her ne kadar Kırım Hanı'na Kazaklara yardım edilmesini emretmiş³² ve Akkerman muhafızına gerektiğinde Chmel'nyckyj'i destekleme talimatını vermiş³³ ise de, Polonya ordusu ile Wolhynien'de Berestecko'daki karşılaşmada Tatarlar çatışmanın en kritik anında savaş meydanından kaçmışlardı. Chmel'nyckyj, 28 Eylül 1651'de Bila Cerkva'da, daha önce Zboriv'de yapılan antlaşmadan daha gayri müsait şartlar içeren bir barış yapmak zorunda kaldı. Bu anlaşmaya göre, Kazak Devleti tekrar

²⁹ J. Rypka, "Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckyj", *Archiv Orientalní*, 2 (1930), s. 272. Nâme-ı Hümayûn burada faksimile olarak yer almakta, ayrıca Osmanlıca ve Rusça olarak verilmektedir.

³⁰ *Litterae Nuntiorum*, 7, s. 255

³¹ N. I. Kostomarov, "Bogdan Chmel'nyckyj, dannik Ottokanskoj Partij" (Babıalî'ye tâbî olarak Bogdan Chmel'nyckyj), *Sobranie Soçinenij* (Toplu Eserler), 5/14 St. Peterburg 1904, s. 607

³² Rypka, *aynı yer*, s. 279-283

³³ Rypka, *aynı yer*, s. 279-283

Polonya hükümlerine altına sokulmakta, kayıda geçirilmiş Kazaklardan oluşan ordunun sayısı 20 bine indirilmekte ve bu ordunun geçimi için kendilerine bırakılan bölgeler yalnızca Kiev voyvodalığı ile sınırlandırılmaktaydı. Bu durumda Braclav ve Çernyhiv voyvodalıklarını boşaltmaları icab ediyordu. Bununla beraber Chmel'nyckyj bu barışın süresini gerekli olduğundan fazla uzatmak niyetinde değildi. Üstelik, Polonya meclisinde tasdik edilmemiş olmasından ötürü bu antlaşmaya kendisini bağlı da saymıyordu. Moskova ile giriştiği ilk temasların başarısız kalması, Hetman'ı tekrar Babialı'ye ve onun güvenilmez tebeası Tatarlara yönelme kararı almaya sevketti.³⁴ Ancak, 1651 ve 1652 senelerindeki görüşmeler sağlam bir antlaşmanın oluşması sonucunu vermedi.

Bila Cerkva antlaşması ile görünüşte Polonya hükümlerine sokulmuş, bununla beraber aynı zamanda Chmel'nyckyj'in oğlu Tymiş'in Boğdan seferi vasıtasıyla Polonya ile açık bir ihtilafa düşmüş, Moskova ile başarısız ve Babialı ile de bir sonuç vermeyen görüşmeler içinde girmiş olan Kazak Devleti, anlaşıldığı kadarıyla bu sıralarda antlaşmalarla herhangi bir tarafa bağlı olmayan bir durumda bulunuyordu. Bu sebepten ötürü 1652 senesinin ikinci yarısında Chmel'nyckyj'in Türkleri Polonya ile bir anlaşmazlığa düşürmek için sarfettiği gayretler artış gösterdi.³⁵

Polonya daha 1651'de Venedik ile bir dayanışma antlaşması akdetmiş ve Venedik'in parasal yardımları karşılığında, bu devletin yanında Babialı'ye karşı savaşa girmeyi kabul etmişti. Bu ittifak hiç bir zaman kuvveden fiile çıkmadıysa da, Polonya'ya karşı bir savaş ilanının sebebi olabilirdi ve Polonya'ya karşı böylece meydana gelecek olan bir Türk saldırısı Chmel'nyckyj'i yalnızca bu cihetten rahatlatmakla kalmaz, aynı zamanda Kazaklara Türklerle arzu edilen ittifakı kesin olarak sağlayabilirdi. 1652 senesi Aralık ayında Chmel'nyckyj Sadriazam'a bir mektup ile başvurarak, Polonya'ya karşı sürdürülecek bir savaşta 40 bin Kazak ile yer almaya hazır olduğunu bildirdi.³⁶ 1653 senesinin Ocak veya Şubat ayı içinde, Padişah'a Kazakların tekrar himayeye alınması ricasını iletmek üzere İstanbul'a bir elçi yolladı. Elçilik heyeti Mart'ta İstanbul'a vardı. Kazaklar tekrar Osmanlı himayesine mazhar oldular. Chmel'nyckyj'e bu sefer hetmanlık nişanesi (*Bulava*) olarak kaftan dışında, Hammer'in³⁷ bildirdiğine göre ilaveten *davul ve bayrak* da verildi. Ayrıca kendisine yazılan nâme ile Boğdan hariç olmak

³⁴ Kostomarov, "Bogdan Chmel'nyckyj, dannik Ottokanskoj Porty". s. 608

³⁵ Varşova'daki Papalık temsilcisinin 27 VIII 1652 tarihli raporu, *Litterae Nuntiorum*. 8, s. 49: "Tatarlar aracılığıyla Turk Sultanı'nın Venedik Cumhuriyeti ile barış değil ateşkes istediği, bunun Babialı nezdinde faaliyet gösteren Chmiltski'nin marifetiyle olduğu anlaşıldı Osmanlı ordularını Polonya'ya karşı yönlendirecek."

³⁶ Lemerccier-Quelquejay, "Les relations entre la Porte Ottoman et les Cosaques Zaporogues", s. 457

³⁷ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches* V, Pest 1829, s. 579-580

üzere Kazakların ellerinde bulundurdukları bütün yerlerdeki hakimiyeti tasdik edildi.

Ancak Chmel'nyckyj iki taraflı bir politika takib etmekteydi: İstanbul'a elçi yolladıktan az sonra aynı şekilde bir heyeti de Moskova'ya doğru yola çıkartmıştı. Elçilik heyeti Nisan ayında Moskova'ya varmış ve Sultan'ın ve Kırım Hanı'nın Kazaklara yaptığı parlak teklifi nakletmiş, fakat aynı zamanda Kazakların, *gavurların Çarı* ile, yani Sultan ile anlaşmaktansa, gerçek inançın sahibi olan Çar ile anlaşmayı tercih ettiklerini ifade etmişlerdir.³⁸ 15 Haziran 1653 tarihli olarak Putivl Voyvodası, Chmel'nyckyj'in genel sekreteri (*Pysar*) Vyhovskyj ile yaptığı görüşme hakkında Çar'a yazılı olarak bilgi vermiştir. Hetman'ın bilgisi dahilinde olduğuna şüphe edilmeyen bir beyan ile Vyhovskyj Rusları, şimdiye kadar kendilerine yaptıkları yardım ricalarına kulak asmadıklarından ve dolayısıyla Kazakları hem de Türklerle ittifaka itmiş olduklarından ötürü tenkid etmekteydi. Kazaklar, müslümanlara (*busurmani*) ancak istemiyerek hizmet etmekteydiler.³⁹

Gerek Moskova'da gerekse İstanbul'da Chmel'nyckyj'in bu iki taraflı oyununu sezen olmamış gibi görünüyor.

1654 Aralık ayında nihayet işler üzerinde çok tartışılan ve Kazakları Çar'ın himayesine devreden Perejaslav *Antlaşmasının* akdine kadar vardı. İçte ve dıştaki (sürgündeki) Ukrayna⁴⁰ ve Rus tarihçilerinin Perejaslav Antlaşması hakkındaki yargıları ve değerlendirmelerinde bir fikir birliğine varamamış olmaları, ayrıca bir açıklama yapmaya ihtiyac göstermeyecek kadar açıktır. Ukrayna tarihçilerinin çoğunluğu bu antlaşmada ağırlıklı olarak bir ittifak antlaşmasının varlığını görürlerken,⁴¹ Sovyet tarihçileri ise buna karşılık bu antlaşmayı Ukrayna'nın Rusya ile *tekrar birleşmesi* (*vossoedinenie*) olarak addederler.⁴² Bizim konumuz itibarıyla ağırlıklı olan husus ise, Chmel'nyckyj'in varlığını Türkler'den

³⁸ Lemercier-Quelquejay, "Les relations entre la Porte Ottoman et les Cosaques Zaporogucs", s. 457.

³⁹ *Vossoedinenie Utrayny s Rosstey*, 3, s. 320

⁴⁰ Sovyetler Birliği'nde bu konu açıkca tartışılmayan ateşten bir gömlektir. Ukrayna tarafının Marksist bakış açısını aksettiren dikkate değer bir yazı için bkz. M. Ju. Brajçevs'kyj, "Priednannja çı vozz'ednannja?" (İlhak mı, yeniden birleşme mi?), *Samzdat*, 1972

⁴¹ Meselâ bkz. Andriy Yakovliv, "Bohdan Khmelnyts'ky's traety whit the Tsar of Moscovy in 1654", *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US* 4 (1954), s. 904-916

⁴² Bkz. Oskar Eugen Guther, *Der Vertrag von Perejaslav im Widerstreit der Meinung*, *Jahrbucher fur Geschichte fur Osteuropa*, 2 (1954), s. 232-257. Antlaşmanın devletler hukuku ile ilgili meseleleri hakkında hâlâ doyurucu bir çalışma olarak bkz. Fleischhacker, "Die staats- und völkerrechtlichen Grundlagen", aynı muellifi, "Die politischen Begriffe der Partner von Perejaslav", *Jahrbucher fur Geschuchte Osteuropas*, 2 (1954), s. 221-231

saklayamadığı⁴³ bu antlaşmanın akdinden sonra dahi İstanbul ve Kırım ile irtibat halinde olduğudur. Chmel'nyckyj, Kırım Hanı'na aynı senenin 16 Nisan'ında, Tatar-Kazak ittifakını yenilemeye hazır olduğunu ve Moskova ile yapılan ittifakın yalnızca Polonya'yı hedef aldığını yazmaktaydı.⁴⁴ 1655'de ise gayet soğuk karşılanmış olan bir elçilik heyetini İstanbul'a göndermişti.⁴⁵ Buna rağmen bu teşebbüs, elçilik heyetinin aynı senenin Eylül'ünde Padişah'ın Chmel'nyckyj'e yazdığı bir nâmeyi hâmilin geri döndüğüne göre, sonunda başarı ile taçlanmış olmalıdır. Bu nâmede, Kazakların Türk topraklarına saldırmamaları şartı ile Türk himayesinin devam ettiği teyid edilmekteydi. Chmel'nyckyj'in Perejaslav Antlaşması'nı devletler hukuku açısından herhangi bir sonucu olmayan ve yalnızca bir askerî ittifâk karakteri içeren bir antlaşma olarak takdiminde başarılı olduğu görülüyor.⁴⁶

Chmel'nyckyj'in Türk ittifakıyla hangi gayenin husûlüne çalıştığı, Welykyj tarafından yayınlanan Papalık temsilcisinin raporlarından oldukça sıhhatli bir şekilde öğrenilebilmektedir: Burada Polonya'ya karşı yalnızca askerî bir desteğin sağlanması söz konusu değildir ve Hetman'ın daha geniş planlar kurduğu anlaşılmaktadır. Hetman, Rákóczy idaresindeki Erdel, Eflak, Boğdan ve Kazak Devleti'nin bir devletler topluluğu halinde Türk hakimiyeti altına alınmasını ve hattâ muhtemelen bu bölgelerin Chmel'nyckyj hanedanı altında birleşik bir devlet haline dönüştürülmesini düşünmekteydi. Oğlu Tymiş'in Boğdan Voyvodası Vasil Lupu'nun kızı ile yaptığı zoraki evlilik ve Kazakların 1652-1653 Boğdan seferi bu son ihtimalin bir nişanesidir.

Modern Sovyet literatüründe Chmel'nyckyj'in Türklerle olan irtibatı inkâr edilmemekle beraber, bir Türk himayesi lafzından mümkün merteye kaçınılmaktadır. Burada, irtibata geçme insiyatifinin daha çok Türklerden geldiği ve bununla, *Ukrayna halkının Rusya ile birleşmesi çabalarına* karşı Kazaklara bir gözdağı verilme istendiği hususu özellikle vurgulanır.⁴⁷

Chmel'nyckyj 6 Ağustos 1657'de öldü. Yerine kimin geçeceği hususu başlangıçta herhangi bir sürtüşme yaratmadı. Hetman, daha ölümünden önce 16 yaşındaki oğlu Jurij'in yerine geçmesini herkese kabul ettirmişti ki, bu da onun kendi hanedanını kurmak istediğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ancak

43 Varşova'daki Papalık temsilcisinin 15 Haziran 1654 tarihli raporu. "*İstanbul'da verilen karara göre, Kazak elçileri, önceden tek bir kelime etmeksizin Moskova ile bağlantı kurduklarından oturu habse atılacaklardı*", *Litterae Nuntiorum*, 8, s. 182

44 Kostomarov, "Bogdan Chmel'nickij, dannik Ottomanskoj Porty", s. 609-610

45 *Litterae Nuntiorum*, 8, s. 267.

46 Kostomarov, "Bogdan Chmel'nickij, dannik Ottomanskoj Porty", s. 611-612

47 Bkz N. A. Smirnov, "Bor'ba russkogo i ukrainskogo narodov portiv egressu sultanskoj Turciv v XVII-XVIII vv." (Rus ve Ukrayna halkının XVII ve XVIII asırda Türk Sultanı'nın saldırılarına karşı mücadelesi), *Vossoeduneni Ukrainy s Rossiej* (Ukrayna'nın Rusya ile tekrar birleşmesi), Moskva 1954, s. 363

hemen bir ay sonra, siyasî yönden tamamen tecrübesiz olan bu genç Chmel'nyckyj, yerini genel sekreter (*pysar*) İvan Vyhovskyj'e bırakmak zorunda kaldı. Türk ittifakı ile ilgili gelişmelere gelince, Jurij Chmel'nyckyj hetmanlığının daha ilk günlerinde, muhtemelen bu tebeddülü Padişah'a bildirmek amacı ile İstanbul'a bir elçi göndermişti. Kazak elçileri İstanbul'da iyi karşılanmadılar. Venedik'teki Papalık temsilcisinin raporlarına göre, bunlara "*önce Polonya ile anlaşmaları*" tavsiye edilmiş, "*daha sonra da huzura kabul edilecekleri*" bildirilmiş.⁴⁸

İvan Vyhovskyj önceleri Bohdan Chmel'nyckyj'in siyasetine devam etti. Moskova ile beraberliğe sıkıca sarıldı, aynı zamanda çeşitli yabancı güçlerle yaptığı ittifaklarla dış politikadaki bağımsızlığını vurgulamaya çalıştı. Bu amaçla daha Ekim 1657'de İsveç Kralı Karl Gustav ile bir antlaşma akdetti. Güneydeki komşusu Kırım Tatarları ile de yakınlık kurdu. Moskova'nın Kazak Devleti üzerinde nüfûz kurmaya çalışması ve özellikle Martyn Puşkar ve Barabaş idaresindeki Kazak ayaklanmalarını açıkca desteklemesi, Vyhovskyj'i politikasını değiştirmeye mecbur etti. Böylece Polonya ile uzlaştı. Eylül 1658'de, Kazak Devleti'ni *Rus' Büyükdükaliği** adı altında tekrar Polonya'ya bağlayan Hadjaç antlaşması imzalandı.⁴⁹

Polonya'ya doğru yönelen bu politika Kazak halkı arasında mukabil bir muhabbet ile karşılanmadığından, huzursuzluklar yeniden zuhur etti. Kazak bölgesinde birbiriyle mücadele eden iki hizip oluştu. Dinyeper'in sağ kıyısında kalan Ukrayna bölgesi çoğunluk halinde Polonya'ya teveccüh ederken, sol yakadakiler ve Koşevyj'leri İvan Sirko liderliğindeki Zaporoglar Moskova'ya sempati duymaktaydılar. Papalık temsilcileri tarafından kaydedilen havadisler, Kazaklar içinde Chmel'nyckyj'in Türk eğilimli siyasetini canlandırmak isteyen küçük bir grubun mevcud olduğunu da ihtimal dahiline sokmaktadır. Daha Mart 1658'de Ceneviz'de kaydedilen bir Papalık raporunda, "*Moskovalular Kazaklar'a karşı o kadar kötü davranıyorlar ki, Kazak ileri gelenleri Büyük Türk'ten yardım istemek üzere adam gönderdiler*" denilmektedir.⁵⁰ Nisan 1658'de üç Tatar ve Kazak elçisinin, "*görüşmelerde bulunmak*" gayesi ile İstanbul'da zuhur etmiş oldukları belirtiliyor.⁵¹ Varşova kaynaklı haberler, 1659 senesi Ağustos'unda Vyhovskyj'e bir Türk elçilik heyetinin gönderilmiş olduğunu bildirmektedir.⁵²

48 "che prima si accomodassero con Pollacchi, e che poi haverebbore hauto audienza", *Litterae Nuntiorum*, 9, s 65

* Rüs/Rus' Kiev, Braclav ve Çernigov voyvodalılıklarını içine alan bölge için kullanılan coğrafi bir tanımlamadır. Bu konuda daha geniş bilgi için O. Pritsak tarafından yazılan makaleye bakınız. *Passé turco-tatar, présent soviétique* Études offerts à Alexandre Benningsen Paris 1986: s 45-65 (ÇN)

49 Bu konuda bkz. Hruşevs'kyj, *Istoriya X*, Kiev 1963, s 331-359

50 *Litterae Nuntiorum*, 9, s 87.

51 *Litterae Nuntiorum*, 9, s 103

52 *Litterae Nuntiorum*, 10, s 26

Nisan 1660'de Varşova'da, Dinyeper'in sol yakası Ukrayna Hetmanı'nın bir süre önce mevkiinden uzaklaştırıldığı ve tekrar Türklere yönelmek için yeterli taraftarı kalmadığı yönünde yeniden endişeler yükselmeye başladı.⁵³ Bu havadisın neye dayandığını tesbit etmek zordur. Şimdiye kadar yayınlanmış kaynaklara dayanarak, Vyhovskij'in Türk ittifakını yenilemeği planladığını ileri sürmek ise mümkün değildir. Türk tarafının ise Kazak devletini henüz gözden çıkartmadığı, Sadriazam'ın Kazak bölgelerine yapılan Tatar saldırılarını şikayeten dile getirmek üzere Moskova'dan gönderilmiş olan Rus elçisine verdiği cevaptan anlaşılmaktadır: Venedik'teki Papalık elçisinin 23 Ekim 1660 tarihli raporuna göre Sadriazam Rus elçisine şunları söylemekteydi: "*Kazaklar uzun yıllar Babiali'nin himayesindedir ve Grandük'ün Kazaklarla yakınlık kurmaması iyi olur. Grandük'ün Sultan'a yazdığı mektupta, kendisini Sultan'ı kardeşi olarak nitelemesinden ötürü Sadriazam, böyle bir kibir ve teklifsizliğe hayret ettiğini ve mektubunu kardeşi olarak değil kölesi olarak imzalaması gerektiğini ifade etmiştir*".⁵⁴

Türkler ve Kazaklar arasında resmî ilişkilere Jurij Chmel'nyckyj'in ikinci hetmanlığı zamanında tekrar girişildi. Chmel'nyckyj Ekim 1660'da Perejaslav'da, genelde Polonya alehtarları hizbin ağırlıklı olduğu bir Kazak şûrâsı tarafından Hetman olarak ilan edilmişti. Kendisinin seçimi pek de tesadüfî değildi ve bu seçim, zayıf ve uysal bir hetmanı kendisi için daha uygun gören Moskova'nın yoğun desteği sayesinde gerçekleşmişti. Ancak, Çarlık hükümetinin *Kazakların Hürriyeti*'nin kısıtlanması işine aşırı bir acelelikle el atması, Kazak devleti yöneticilerinde fikir değişikliğine yol açtı. Chmel'nyckyj daha 1660'da Polonya tarafına geçerek saf değiştirdi. Kırım ve Babiali ile yeniden ilişki kuruldu. Varşova'daki Papalık temsilcisinin raporları, Tatar ve Kazakların 1661'de Moskova topraklarına sürekli olarak ortak talan akınları yaptıklarını bildirmektedir.⁵⁵ Moskova'ya yöneltilmiş olmakla beraber, Tatar ve Kazakların ortak hareketleri, bu saldırıların kendi topraklarına da yapılabileceğinden korkulduğundan Polonya'da belirli bir rahatsızlıkla takip edilmekteydi. 1662'de Babiali ile doğrudan görüşmelere geçilecek aşamaya gelindi. Aynı senenin Mart ayına ait Edirne menşeli bir havadis, buraya yüksek rütbeli bir Kazak papası ("*Prelato Cosacco*") idaresinde 15 kişilik bir Kazak elçilik heyetinin vâsil olduğunu ve Padişah ile Sadriazam'a Hetman'ın mektuplarını getirdiği bildirmektedir.⁵⁶ Polonya'daki Papalık temsilcisinin raporlarına göre, Padişah, Nisan ayında Kırım Hanı'na, Kazakların tekrar himayeye girmeye razı olmaları ve kendisine sadakat yemini etmeleri halinde, 200 bin kişilik bir ordu ile Ukrayna'ya yürümesini ve oradan hareketle Ruslarla savaşa girişmesini teklif etmiş

⁵³ *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 100

⁵⁴ *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 122-123

⁵⁵ *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 173 vd.

⁵⁶ *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 266-267.

bulunuyordu.⁵⁷ Chmel'nyckyj önceleri buna rıza göstermiş gibi görünmektedir. Temmuz/Ağustos 1662'de Hetman'ın, Sultan'ın elinden *Bayrak ve Hetmanlık Bulavası*'nı ("*stendarto e bastone di Commodo*") aldığı hakkında Posen⁵⁸, Hamburg⁵⁹ ve Bolonya⁶⁰ kaynaklı olarak aynı içerikli haberler yayılmıştır. Ancak, Hetman, muhtemelen Polonya'nın tavsiyesi üzerine, sonunda Babıali'nin gönderdiği teşekkür kabul etmekten imtina etti.⁶¹

Türkler ise bu sıralarda Kazakları kontrollerine alma gayretlerini artırmaktaydılar. Türklerin, Moskova ve Polonya'dan bağımsız bir Kazak devleti oluşturulması hedefi ile ilgili planları hakkında 23 Ekim 1662 tarihli olarak Papalık temsilcisinin Lemberg'den yazdığı bir mektup, teyid bulunmuş olmakla beraber ilgi çekici bir muhtevaya sahip olması cihetiyle buraya aynen alınmıştır:

"Leopoli, 23-X-1662: Sultan Erdel meselesini⁶² hallettikten başka, burada durumunu kuvvetlendirmek üzere Kazaklarla yakın ilişkilere girmiştir. Kazaklar, Polonya eğemenliğinde kaldıkları sürece sonu gelmeyen bir kölelik içinde olacaklardır. Moskova ve Kazakların içinde buldukları Polonya arasında yapılacak bir barışın sadece Polonya'yı güçlendireceği ve bu köleliği daha da arttıracakları söylentileri yayılmaktadır. Arzu edilen özgürlüğe kavuşulması için bir Ukraynalının prens olarak seçilmesinin çok daha iyi olacağı ve bu prensin hükümlerinde dost olarak tanınacağı ve vergi talep edilmeyeceği; böyle bir gelişmeyi gerçekleştirmek için karar verdiklerinde Tatarlar tarafından desteklenecekleri ve kendilerine her türlü yardımın yapılacağı ifade edilmektedir".⁶³

Lemberg kaynaklı bu havadise göre, üstelik Türkler, Yeniçerilerden oluşan bir kuvveti Çıhrin'e sevk etmişler veya hiç olmazsa böyle bir sevk tehdidinde bulunmuşlardı.⁶⁴ Bununla beraber, Chmel'nyckyj kendisini Türklere bağlı kılmak istememekteydi. 1662 senesi Kasım'ı ortasından itibaren, Chmel'nyckyj'in feragat ederek bir manastıra kapanma niyetinde olduğuna dair söylentiler yoğunluk kazanmıştı.⁶⁵ Polonya tarafı ise, kendisini her halükârda yerinde tutmak istemekte, hattâ vazifesine devam etme şartıyla para teklifinde dahi bulunmuş

57 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 230

58 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 248

59 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 250

60 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 256.

61 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 256.

62 Burada muhtemelen Georg II Rákóczy'nin 1660 senesi Mayıs sonunda Klausenburg'da uğradığı hezimet kastedilmektedir.

63 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 279.

64 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 286-287

65 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 286.

olduğu söylenmekteydi.⁶⁶ 1663 senesi Ocak ayı başında Chmel'nyckyj ikinci defa olarak feragat etti ve keşiş Gedeon ismiyle Çihrin manastırına çekildi.⁶⁷ Ancak seneler sonra tekrar siyaset sahnesine çıkacaktır.

Chmel'nyckyj'in feragat etmesinden sonra, önceleri sabık Hetman Vyhovskyj tekrar iktidarı ele alacak gibi görünüyordu.⁶⁸ Vyhovskyj iktidardan uzaklaştırıldığından sonra (1659) Kiev Voyvodası ve Polonya senatosu üyesi olmuştu. Bununla beraber, Türklerle ilişki içinde bulunduğu söylentilerinden ötürü Polonya için şüphe duyulan biriydi.⁶⁹ Bu yüzden tekrar Hetman olarak seçilmedi. Kazak devleti içindeki anlaşmazlıklar ve hizipleşmeler iki ayrı Hetman'ın seçilmesiyle kendini gösterdi: Dinyeper'in Sağyakası Ukrayna'sında Pavlo Tetarja, Solyaka Ukraynası'nda [Doğu Ukrayna] ise İvan Brjuchvekyj seçilmişlerdi. Bu ise Ukrayna'nın fiili olarak ikiye bölünmesi anlamına gelmekteydi.

Tetarja hakkında Ukrayna tarihleri pek iyi şeyler anlatmazlar ve kendisini Polonya'ya karşı teslimiyetçi bir inkıyad içinde olmakla suçlarlar.⁷⁰ Tetarja, Polonya'nın hararetli bir taraftarı olarak kendini gösterdi ve Türk tarafına yönelenlere karşı sert bir politika izledi. 1663 senesi Nisan ortalarında Lemberg kaynaklı olarak bildirildiğine göre, Tetarja, iki Kazak reisini Türklerle gizli irtibat içinde olduklarından ötürü ("*per segrete intelligenze co'Turchi*") idam ettirmişti.⁷¹ Bununla beraber, Kazaklarla Türkler ve dolayısıyla Tatarlar arasındaki irtibat sona ermedi.⁷² Hattâ, bizzat Tetarja'nın, Hetman seçimini desteklemiş olan Tatarlar⁷³ vasıtasıyla Türkler ile irtibat içinde olduğuna dair emareler bulunmaktadır. Kendisinin, İmparatora karşı savaşta kullanılmak üzere bir Kazak kuvvetini (bunun sayısı çeşitli kaynaklarda 500⁷⁴ ile 4000⁷⁵ arasında değişmektedir) Padişah'ın emrine tahsis ettiği ileri sürülmüştür.⁷⁶ Tetarja'nın takib ettiği siyaset içindeki yeri pek belirlenemeyen ve çeşitli Papalık temsilcilerinin raporlarında

66 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 297

67 N. I. Kostomarov, "Getmanstvo Jurija Chmel'nickago" (Jurij Chmel'nyckyj'in Hetmanlığı), *Sobranie Sočinenij* (Toplu Eserler) 5/12, St. Peterburg 1905, s. 165

68 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 297-298.

69 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 297-298: "Türklerle sürekli bilgi alışverişi içinde olduğu ve onlara topraklarını bir prenslik haline getirme önerisinde bulunduğundan kuşku kullanıldı"

70 Krupnyckyj, aynı yer, s. 113: "muhteris ve vıcdansız bir karakter"

71 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 306

72 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 308, Lemberg, 23 Nisan 1663 tarihli rapordan: "Babalıt ile birçok Kazak ileri gelenleri arasında gittükçe artan oranda bir irtibatlaşma olduğu ve Türklerin burasını bir prenslik haline getirmek istedikleri ortaya çıkıyordu"

73 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 301.

74 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 317, 320

75 *Litterae Nuntiorum*, 10, s. 321-322

76 1663-1665 arasında devam eden Türk savaşları

teyid bulan bu geçici politikası, ancak kendisinin Tatarlar tarafından baskı altında tutulduğu veya her iki tarafa da kapısını açık tutmak istemiş olmasıyla açıklanabilir. 1665 yazında takib ettiği politikaların iflasından sonra, önce Polonya'ya geri donmesi ve daha sonra ise Boğdan'a yerleşmiş olması, bu son hususu teyid edilebilir. Teterja 1670'de Edirne'de ölmüştür.⁷⁷

Teterja'nın infisaliyle Sağyaka Ukraynası'nda önce Tatarların desteği ile Stepan Opara Hetman seçildi.⁷⁸ Kendisinin, yalnızca Tatarların gücüne dayanan hetmanlığı ancak iki ay devam etti. Önce Kırım'a çekilmek zorunda kaldı ve Doroşenko'nun iktidarı ele geçirme üzerine Polonya'ya teslim edildi ve Marienburg kalesinde gözetim altında tutuldu. 1665 Aralık'ında ise idam edildi.⁷⁹

Daha 1665 senesi nihayetinde Sağyaka Ukraynası'na müteallik belgelerde sözü edilen biri, bundan sonraki senelerde Kazak Devleti'nin mukadderatını tayin edecektir. Bu, Çerkassy'de albay olan Petro Doroşenko'dur. Bu da yükselişini muhtemelen Tatarların desteğine borçlu idi.⁸⁰ 1666 senesi başında Çihrin'de Sağyaka Ukraynası şûrâsı tarafından resmen Hetman olarak onanmıştır. Kendisinin açıklanan hedefi Sağyaka Ukraynası'nı Solyaka Ukraynası ile birleştirmek idi. Bu amacın gerçekleşmesi için hem Polonya hükümlerinden kurtulmaya hem de Moskova himayesine girmekten kaçınmaya teşebbüs etti. Bu durumda, tekrar Chmel'nyckyj'in politikasına dönmek ve Babıali ile ittifaka gitmek yegane imkan olarak ortaya çıkmaktaydı. Önce, Kırım ile olan ilişkiler takviye edildi. Bu, Zaporog kazaklarının Hetman Sirko idaresinde Rusların safında yer tutmaya devam ettikleri, dolayısıyla Doroşenko'nun kendi gücünün sınırlı olduğu bir dönemde özellikle daha da bir önem kazanıyordu. 1666 senesi Ekim'inde, Kırım Hanı üç kardeşinin kumandasında olarak, Doroşenko'ya yardım etmek üzere Çihrin'e kuvvet sevk etti.⁸¹ 1666 Kasım'ında Varşova'daki Papalık temsilcisi, nihayet "*Kazakların Tatarlarla bir savunma ittifakı yapmış olduklarını*" yazmaktaydı.⁸²

77 *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 79, n. 104

78 *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 95

79 *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 102.

80 *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 106: "*Doroşenko, Kamemet Murza tarafından asilerin en onde gelen ve değer verilen biri olarak görülmekteydi*"; Haziran 1660'da Doroşenko ile konuşmuş olduğunu ileri süren Ivan Sviyazev isiminde biri tarafından verilen bilgilere göre, Moskava ile savaşa neden son vermediği hakkındaki sorusuna, Doroşenko, kendisini hetmanlığa Polonya Kralının veya haleflerinin değil Kırım Hanı'nın getirdiğini ifade ederek cevaplamış Bkz. *Akty odnosjasciesja k istorii Juznoj i Zapadnoj Rossii* (Güney ve Batı Rusya'ya dair vesikalar), V, St Peterburg 1867, s. 128 (Bundan sonra *Akty* olarak gösterilecektir 6-15 arasındaki ciltler St Peterburg'da 1869-1892 arasında yayınlanmıştır)

81 *Akty*, 6, s. 156

82 "che li Cosacchi havessero fatto lega difensiva con Tartari", *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 130

1666 senesi sonunda Doroşenko Babıali'ye bir elçilik heyeti gönderdi ve Ukrayna üzerindeki Türk himayesinin yenilenmesini rica etti. Kazak heyeti Babıali tarafından gayet dostane bir şekilde kabul edildi ve kendilerine Polonya'ya karşı Tatar desteği sağlanacağı taminatı verildi.⁸³

Bu arada meydana gelen bir olay, Doroşenko'yu tamamen değişmiş bir siyasî ortam ile karşı karşıya bıraktı ve Ukrayna'nın birleştirilmesiyle ilgili planlarının gerçekleşmesini şüpheli bir duruma soktu: Polonya ve Rusya 30 Ocak 1667'da Andrussova Barışını akdetmişler ve Ukrayna'nın şimdiye kadar fiili olarak mevcut olan taksimine hukukî bir hüviyet kazandırmak hususunda mutabık kalmışlardı. Sağyaka Ukrayna'sı Polonya elinde kalmakta, Kiev dahil olmak üzere Solyaka Ukraynası ise Ruslara bırakılmaktaydı.⁸⁴

Bu durumda Doroşenko izole edilmiş bulunuyordu. Polonya ve Moskova'nın muhalefetine karşı elinde yalnızca pek de güvenilir olmayan Tatar müttefiki ve Türklerin kendi lehine müdahale edeceklerine dair beslediği ümid bulunmaktaydı. Keşişlik yaşantısından bıkmın olarak, 1667 senesi sonundan beri, önemli bir başarı sağlayamasa da Ukrayna'da Doroşenko'nun rakibi olarak tekrar zuhur eden Jurij Chmel'nyckyj ise kendisi için yeni bir gaile kaynağı oluşturmuş olmalıdır.⁸⁵

Aynı sıralarda Moskova tarafından da Doroşenko'yu kazanmak için girişimde bulunulmaktaydı. Bu amaçla, muhtemelen Rusların hizmetinde olan hetmanın kardeşi Hryhoryj devreye sokulmuştu.⁸⁶ Rus kaynaklarına göre, Kiev metropolidi Tukaľ'skyj de Moskova'ya yönelinmesi doğrultusunda destek vermekteydi.⁸⁷ Doroşenko'nun politikası ise belirliydi: Babıali'nin desteği ile bütün Ukrayna'nın bağımsızlığı kazanılacaktı. Bu amaç uğruna Padişah'a ve Kırım Hanı'na vergi ödemeye hazırdı.⁸⁸ Solyaka Ukrayna'sındaki ve Siç'deki gelişmeler planlarının tahakkukuna yardım etti: O ana kadar Moskova yanlısı Hetman Brjuchoveckyj idaresi altında olan Solyaka Ukraynası'nda Rus idaresine karşı bir halk ayaklanması meydana gelmişti. Kendi konumunun, hem Moskova idaresinin Kazak bölgesini diğer vilayetlerle aynı duruma getirmeyi amaçlayan politikasının, hem de kendisinin takip ettiği siyasetten hoşnut olmayan Kazakların tehdidi altında olduğunu gören Brjuchoveckyj tamamen tutum değiştirmiş ve Babıali'ye bir elçilik heyeti göndererek, Padişah'ın himayesini rica etmiştir. Bu teklif kabul edilerek, ayaklanmayı desteklemek için Tatar kuvvetleri Ukrayna'ya

83 *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 133. Ayrıca bkz. *Akty*, 6, s. 158

84 Bu konuda bkz. Zbigniew Wójcik, *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza* (1667 tarihli Andrusovo Barışı ve meydana gelişi), Warszawa 1959.

85 *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 176, 180

86 *Akty*, 6, s. 213-214, 236.

87 *Akty*, 6, s. 236.

88 *Akty*, 7, s. 30-31.

sevk edildi.⁸⁹ Brjuchoveckyj, aynı zamanda Zaporog ve Don Kazaklarına başvurarak, bunların da Moskova ile bozuşmalarını temin etmeye çalıştı. Buna gerekçe olarak, Rusların, Kazakları başka yerlere nakletmeyi ve Yahudilerin Ukrayna'ya yerleştirilmelerine izin vermeyi planladıklarını, ileri sürmekteydi. Bunun için Ruslar Polonyalılar ile çoktandır anlaşmış bulunmaktaydı.⁹⁰ Koşovj'leri olan Sirko idaresindeki Zaporoglar bunun üzerine ayaklanmaya karar verdiler.⁹¹ Bu yeni siyasî gelişmelerden istifade eden ise Solyaka Ukraynası Hetmanı olan Brjuchoveckyj değil, kendisini bu vazifeden ayrılmasını talep ederek üzerine yürüyen Doroşenko oldu. Brjuchoveckyj, askerlerinin isyanı neticesinde kendi adamları tarafından öldürüldü.⁹² Doroşenko ise, 1668 senesi yaz sonunda Bütün Ukrayna'nın Hetmanı oldu.

Bununla beraber hetmanlığı tartışılmaz değildi. Babıali'de bütün bu gelişmeler, önceleri herhangi bir müdahalede bulunulmamakla beraber ilgi ile takip edilmekteydi ve sonunda Polonya tarafına iltihak edebileceğinden endişe duyulduğundan Doroşenko'ya güvenilmiyordu. Hattâ bazı havadisler, Babıali'nin kendisinin ortadan kaldırılması veya devrilmesini ve yerine koyu bir Polonya muarızı olarak tanınan Jaroşenko adında birinin hetmanlığa getirilmesini dahi planlamakta olduğu ihtimalini vermekteydi.⁹³ Doroşenko'yu tehdid eden diğer bir tehlike Tatarlardan gelmekteydi: Kırım Hanı, 1688 senesi sonunda Zaporogların sabık genel sekreteri (*Pysar*) Suchovj'i karşıt Hetman olarak ortaya çıkartmıştı.⁹⁴ Şubat 1669'da Doroşenko, Suchovj ve bir Tatar ordusu tarafından Çihrin'de muhasara altına alındı. Bu teşebbüs arzu edilen başarıyı vermeyince Suchovj geri çekildi. Rus ve Polonya kaynaklı havadislere göre Suchovj müslümanlığı kabul etmişti.⁹⁵ Yerine geçen Uman'da albay olan Michael Chanenko ise, Doroşenko'nun can düşmanı oldu.⁹⁶

Türklerin, Doroşenko'nun Polonya himayesine girebileceğine dair olan tahminlerinin ise, tamamen asılsız olmadığının altını çizmek lazımdır. Görünüşe bakılırsa, Doroşenko kesin kararını vermeden önce Polonya'daki kral seçiminin

⁸⁹ Golobuckj, *aynı yer*, s. 312-316.

⁹⁰ *Akty*, 7, s. 60-62

⁹¹ *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 188.

⁹² *Akty*, 7, s. 87-99

⁹³ *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 222

⁹⁴ *Akty*, 7, s. 108-109

⁹⁵ *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 230, *Akty*, 7, s. 151-152. İhtida ettikten sonra "Oşemağ" ismini almış olduğu söylenmektedir. Başka bir bilgiye göre (*Akty*, s. 157) Tatarlarca "Aşpat Murza" adıyla anılmaktaydı.

⁹⁶ Krupnckyj, *aynı eser*, s. 121-122

neticesini beklemeyi uygun görmüştü.⁹⁷ Varşova'daki Papalık temsilcisinin raporlarına göre, kral seçimine iştirak etmek istediğini bildirmek üzere Polonya'ya bir elçilik heyeti göndermişti.⁹⁸ Bununla beraber, Doroşenko'nun Polonya kozunu Türklere karşı bir baskı aracı olarak kullanmak istemiş olabileceği de ihtimal dahilindedir. Kaynakların güvenilirliğinden ötürü kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla beraber, Tatarlar tarafından desteklenen Suchovyj'e karşı kazandığı zaferden hemen sonra, Padişah tarafından Bütün Ukrayna'nın Hetmanı olarak tanınması, bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. 1669 yazında bir Türk elçisi Doroşenko'ya hetmanlık teşrifatını (*Bulava*) getirdi.⁹⁹ Kaynakların birbirini tekzip etmesi yüzünden Doroşenko'nun padişah ile nasıl bir bağımlılık içine girdiğini tam olarak söylemek mümkün değildir. Anlaşıldığı kadarıyla, 1669'da söz konusu olan yalnızca gevşek bir vasallık ilişkisidir. Kazakların Türklere vergi ödemek zorunda olup olmadıkları da kesin değildir. Daha 1668 senesi Aralık'ında başlayan görüşmeler esnasında, Rus kaynakların bildirdiğine göre¹⁰⁰ Türklere vergi ödenmesinden vaz geçmişlerdi. Ancak bunun karşılığında 3000 kişilik bir Yeniçeri garnizonunun Dinyeper'in sağ yakasında yer alan Kodak kalesine yerleştirilmesini talep etmişlerdi. Ancona'daki Papalık temsilcisinin bir raporunda da aynı doğrultuda bilgi verilmektedir.¹⁰¹ Buna karşılık, Kazakların Padişah'a vergi verdiklerini belirten kaynaklarda aynı derecede çoktur: Varşova'daki Papalık temsilcisinin bildirdiğine göre, 1669 Eylül'ünde Silistre Paşası Kazakların verdikleri haraçı ("*L'hommaggio*") tahsil etmek üzere Ukrayna'ya gelmişti.¹⁰² Aynı temsilci 4 Mart 1671'de şunları yazmaktadır: "*Doroşenko, Babiali'yi daha yatkın ve iyi niyetli kılabilmek için kendine bağlı Kazakları adam başına birbuçuk florin olmak üzere vergiye bağladı ve ayrıca hayvan vergisi ihdas etti ve Babiali'ye ağır hediyeler gönderdi.*"¹⁰³ Türk-Kazak mutabakatının sair maddeleri hakkında yalnızca Rus kaynaklarında bilgi bulunabilmektedir. Buralarda, dinî serbestiyet ve karşılıklı askerî dayanışmadan söz edilmektedir. Taraflar yaptıkları barış antlaşmalarında birbirlerinin çıkarlarını gözeteceklerdir.¹⁰⁴ Kazak şûrâsı ("*Rada*"), Padişah'ın onayı olmadan toplanamayacaktır. Bunlara karşılık, Doroşenko kaydı hayat şartı ile Hetman olacak ve ölümünden sonra hetmanlık halefine geçecekti. Doroşenko'nun, *kiliselerdeki âyinler esnasında Padişah'ın*

97 Johann III Kasimir 16 Eylül 1668'de ölmüştür Kendisinin halefi olarak 19 Nisan 1669'da Michael Wiśniowiecki kral olarak seçilmiştir.

98 *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 223, 230

99 *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 244.

100 *Akty*, 7, s. 154.

101 *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 251

102 *Litterae Nuntiorum*, 11, s. 248

103 *Litterae Nuntiorum*, 12, s. 126

104 *Akty*, 8, s. 218-220

adinın anılmasını ("Molimsja o velikom najasnějšem cesareve vsem carem velikom carevnuku Božiem i stražu groba Gospodnja") kabul etmiş olduğuna dair ileri sürülen iddialar ise pek muhtemel görünmemektedir.¹⁰⁵

Türklerin kendisini tanımış olmasına rağmen Doroşenko'nun durumu eskisine göre daha güvenli değildi. Solyaka Ukrayna'sında Damjan Mnohohrişnyj Hetman olarak seçilmiş, Sağyaka Ukraynası'nda Polonya tarafından desteklenen Chanenko, Doroşenko için ciddiye alınması icab eden bir rakip olarak ortaya çıkmış idi. İvan Sirko liderliğindeki Zaporoglar ise kararsız bir tavır içindeydiler. Doroşenko, Türkler ile yaptığı ittifakın Kazak halkının çoğunluğu tarafından pek hoş karşılanmadığını ve Padişah yerine Polonya veya Moskova'ya tâbi olmayı daha iyi karşılayan kuvvetli bir eğilimin mevcut olduğunu anlamış görünmektedir. Önce, Mnohohrişnyj ile uzlaşmayı denedi,¹⁰⁶ daha sonra Polonya ile arasının düzeltmeye gayret etti. Bu son girişimi, yalnızca Chanenko'nun kıstırtmaları neticesi olmamak kaydıyla ("*capo della fattione meno contraii a questa Republica [=Polonya]*")¹⁰⁷ akim kaldığında¹⁰⁸, kendisine Türk ittifakına sıkıca sarılmaktan başka bir seçenek kalmamıştı. Polonya'daki Papalık temsilcisinin raporlarına inanmak gerekirse, Doroşenko daha 1669'da 2000 kişiden olduğu söylenen bir Kazak kuvvetini Türk muhasara ordusuna destek olmak üzere Girit'e yollamış,¹⁰⁹ ayrıca, fethi 1672'de gerçekleşecek olan Kamanıçe'nin ele geçirilmesi için Türkleri teşvik etmişti.¹¹⁰

Türkler ise genelde Tatarları Doroşenko'ya yardım etmeye yöneltmekle yetinmişlerdir. Ukrayna'yı doğal olarak gözden çıkartmak istemeyen Türkler, Tatarlar tarafından Belgorod'da şerefli bir esaret içinde tutulan ve günün birinde tekrar Hetman olabileceği ümidini taşıyan, daha önceleri de iki defa bu makama geçmiş bulunan Jurij Chmel'nyckyj'i ellerinde tutmakla, Doroşenko'ya karşı üstün bir durumdaydılar.¹¹¹ 1670 sonbaharından beri Chmel'nyckyj'in kendi planları için Türklerin desteğini kazandığına dair olan söylentiler giderek artmış

¹⁰⁵ Akty, 8, s. 138

¹⁰⁶ Akty, 8, s.164-165. 1671-1672 arasında her iki hetman arasında bir uzlaşma vücuda gelmiş olmalıdır: Mnohohrişnyj da Padişah'ın hakimiyeti tanımaya hazır olduğunu beyan eder İdaresindeki Kazakları ise, Moskova'nın Polonyalılarla ittifak içinde olduklarını ve Rusların Kazakları sürgün edecekleri ve şehirlerini yıkacakları gibi gerekçelerle ikna etmek istemekteydi. (Akty, 9, s. 367, 751-753) Mnohohrişnyj bunun üzerine azledildi ve Sibirya'ya sürüldü. (Akty, 12, s. 889-890).

¹⁰⁷ Litterae Nuntiorum, 11, s. 281.

¹⁰⁸ Litterae Nuntiorum, 12, s. 69-70; Ayrıca Doroşenko'nun, kendisine Padişah tarafından gönderilmiş olan teşrifatı, saf değiştirmesinin bir işaretçi olarak Varşova'ya yollamayı teklif etmiş olduğu da ileri sürülmüştür Bkz. Litterae Nuntiorum, 11, s. 277, 12, s. 106, 109

¹⁰⁹ Litterae Nuntiorum, 11, s. 252

¹¹⁰ Litterae Nuntiorum, 12, s. 213

¹¹¹ Litterae Nuntiorum, 12, s. 13

bulunuyordu. Eylül 1670'de Kırım'dan yayılan bir havadise göre, Chmel'nyckyj Padişah tarafından Hetman olarak atanmış ve bir Yeniçeri birliği refakatinde İstanbul'dan hareketle Tavan'a* ayak basmıştı.¹¹² 2 Eylül 1671 tarihli Polonya kaynaklı bir habere göre ise, Padişah, "sözlerinde durmadığı ve boş fetih umutları verdiği için" Kırım Hanı'na Doroşenko'nun öldürülmesini emretmişti.¹¹³ Fakat, bütün bunlara rağmen Doroşenko, Ukrayna'nın Padişah tarafından resmen tanınan tek hetmanı idi. Chmel'nyckyj ise arka planda olarak yedekte tutulmaktaydı. 1671 Aralık'ında Padişah ve Sadrıazam'ın birer mektubunu hamilen bir Osmanlı elçisi Varşova'ya geldi ve Ukrayna'nın terkinini ve Doroşenko'nun tanınmasını talep etti.¹¹⁴ Doroşenko, Polonya'nın Bucak Barışıyla (Ekim 1672) Sağyaka Ukraynası'ndan vaz geçmek zorunda kalmasını da bir başarı olarak kâr hanesine yazabilirdi. Kamanıçe dahil olmak üzere Podolya'nın bir kısmı her ne kadar doğrudan Osmanlı toprakları arasına katılmışsa da, kendisi de buna mukabil Braclav ve Kiev voyvodalıklarına sahip olmuştu.¹¹⁵ Buna rağmen taraftarlarının sayısı giderek azalmaktaydı.¹¹⁶ Halk, Türk ve Tatarların süregelen istilasından, Polonyalıların saldırılarından ve Doroşenko ile çeşitli rakip hetmanların mücadelelerinden giderek yorgun düşmüştü ve Dinyeper'in solyaka-sında daha sakin yaşam şartları bulmak üzere çok sayılarda olarak Sağyaka Ukraynası'nı terk etmekteydi.

Solyaka Ukrayna'sında ise Mart 1672'de bir iktidar değişikliği gerçekleşmişti: Hetman Mnöhohrişnyj,¹¹⁷ İvan Samojlovyç tarafından yerinden edilmişti. Samojlovyç, Moskova'nın yardımı ile Sağyaka Ukraynası'nı ele geçirmeği amaçlamaktaydı. Tehlikeyi gören Doroşenko Türklerden yardım rica etti.¹¹⁸ Yardım isteğini İstanbul'a götüren oğlu, 1673 senesi Eylül'ünde, "*mutad hil'at ve kılıç hediyesiyle ve Ukrayna'ya doğru inmekte olan Moskovalulara karşı koyabilmek için babasının yakınlardaki paşalardan yardım göreceği sözünü almış olarak*" Ukrayna'ya geri döndü.¹¹⁹ Nitekim, 15000 kişilik bir Türk kuvveti Doroşenko'ya yardım için harekete geçirildi.¹²⁰

* Tavan (Tuğan), Özü (Dinyeper) nehri boyunda yer alan bir palanka. Bkz. A. N. Kurat, Prut Seferi ve Barışı, Ankara 1951, s. 45. [Ç. N].

¹¹² *Akty*, 9, s. 265-266; bkz. ayrıca, *Litterae Nuntiorum*, 12, s. 91.

¹¹³ *Litterae Nuntiorum*, 12, s. 156.

¹¹⁴ *Litterae Nuntiorum*, 12, s. 176, 181-182.

¹¹⁵ *Litterae Nuntiorum*, 12, s. 239; Krupnyckyj, *aynı eser*, s. 123.

¹¹⁶ *Litterae Nuntiorum*, 12, s. 212; *Akty*, 11, s. 295. "A Petr de Doroşenok v Čigirině, a vojska pri nem nēt".

¹¹⁷ Bkz. dipnot, 106.

¹¹⁸ *Litterae Nuntiorum*, 12, s. 256.

¹¹⁹ *Litterae Nuntiorum*, 12, s. 273.

¹²⁰ *Litterae Nuntiorum*, 12, s. 260.

Bunun üzerine, 1674 senesi başında Samojlovyç'in Kazakları ve bir Rus ordusu Dinyeper'i geçti ve ciddi bir direnişle karşılaşmadan Sağyaka Ukraynası'nı işgal etti. Doroşenko paytahtı Çihrin'e kapanmak zorunda kaldı. Kırım Hanı'na, Nogaylarına¹²¹ ve Padişah'a¹²² yardım edilmesi için tekrar başvurdu.

Çihrin'deki durum ise giderek dayanılmaz hale gelmişti. Kıtılık hüküm sürmekteydi. Doroşenko, az sayılardaki adamlarını (2940 Kazak ve 2000 Çihrinli¹²³), ancak Türklerin, dolayısıyla Tatarların yakında yardıma gelecekleri vadeleri ile yanında tutabilmekteydi.¹²⁴ Bu yüzden Doroşenko, Polonya ve Moskova ile aynı anda görüşmeye girişti. İleride kendisi de Hetman olacak olan başyaveri (*General-Osavul*) İvan Mazepa'yı, Çihrin'i muhasara eden Rus kuvvetleri kumandanı Prens Romodanovskij'e yolladı. Mazepa, Doroşenko'nun Çar'ın himayesine girmesi için ileri sürülecek şartların neler olabileceğini tahkik edecekti. Doroşenko kendisi için Sağyaka Ukraynası üzerindeki hetmanlığının tanınmasını istemekteydi.¹²⁵ 15 Ağustos 1674'de verdiği cevapta Çar, Doroşenko'dan himayesine girmesini talep ve Kazakların şimdiye kadar sahip oldukları tüm hak ve serbestiyetlerini teyid ve Doroşenko ve Çihrin ahali için genel bir af çıkartılmasını tekeffül etmekteydi. Sadakat yemininden sonra Doroşenko'nun Perejaslav'da mahpus tutulan kardeşi Hryhoryj serbest bırakılacaktı. Bütün Ukrayna'nın Hetmanı ünvanı ise Samajlovyç'e verilecekti.¹²⁶ Yakında bir Türk yardımının geleceğini uman Doroşenko için ise, bu teklifler kabul edilir gibi değildi.

Polonya ile yapılan görüşmeler ise, başlangıç safhasını aşmamış görünmektedir. Doroşenko, Polonya tarafına geçmenin şartları arasında, Ortodoks kilisesinin haklarının mahfuz tutulmasını, Kazak Devleti'nin kesin sınırlarının belirlenmesini ve Ukrayna'da Polonya kıtalarının konuçlandırılmasının yasaklanmasını talep etmekteydi.¹²⁷

Polonya ve Moskova ile kurulan irtibatın pek başarı vaad etmediği ortaya çıkınca, Doroşenko, İvan Mazepa'yı Sadriazam'a yollamaya karar verdi. Rus kaynaklarının bildirdiğine göre, Babiali ile tekrar görüşmelere başlanması kararı almasında etkili olan bir gelişme de, bir Zaporog elçilik heyetinin Çihrin'e gelmesi ve Doroşenko'yu, Koşevyj'leri Sirko adına Moskova'nın himayesine girme

¹²¹ *Akty*, 11, s. 498-506

¹²² *Akty*, 11, s. 506-508, 510-512

¹²³ *Akty*, 11, s. 565-566

¹²⁴ *Akty*, 11, s. 533-535.

¹²⁵ *Akty*, 11, s. 556-558. Valerianus Meysztovicz ve Wanda Wykowska de Andreis (Yay.) *Documenta polonica ex Archivo Parmensi II pars*. Roma 1970 (Elementa ad fontium editiones 23), s. 73

¹²⁶ *Akty*, 11, s. 563-564

¹²⁷ *Akty*, 11, s. 563-564

konusunda ikâz etmesiydi; Zaporoglar *Chmel'nyckyj zamanında olduğu gibi* Hetman-Kazakları ile ortak faaliyet içinde olmak istemektedirler.¹²⁸

Mazepa, Doroşenko'nun talimatı doğrultusunda İstanbul'da, yeniden askerî destek ve aynı zamanda Kamenice'den hububat satın alınması için para verilmesi ricasında bulunacaktı. Bunun yanında, Babıali'nin dikkatini, Çihrin'de hüküm sürmekte olan kılığa ve sebepten ötürü şehrin daha fazla dayanmasının mümkün olmadığı hususuna çekecekti. Ancak savaşın sona ermesinden sonraki zaman için anlamı olabilecek sair talebi ise şöyleydi: Bir Türk ikamet elçisinin gönderilmesi ve Kazak meclisinde ("*Rada*")¹²⁹ Tatar temsilcisinin yer almasının önlenmesi. Bununla beraber, bu Kazak taleplerinin İstanbul'a erişme şansı hiç olmadı. Muhtemelen Kırım üzerinden İstanbul'a seyahat etmek isteyen Mazepa, septe Samojlovyç'in kazakları tarafından yakalandı ve Moskova'ya götürüldü.¹³⁰

1674 senesi Ağustos sonunda nihayet uzun zamandır beklenen Türk ve Tatar yardım kuvvetleri Ukrayna'ya geldi. Samojlovyç, Dinyeper'in solyakasına çekilmek mecburiyetinde kaldı. Sağyaka Ukrayna'sındaki halk, Samojlovyç tarafını tutmuş olmasından ötürü ağır bir şekilde cezalandırılmayı göğüslemek zorunda kaldı ve Solyaka Ukraynası'na doğru kitlesel bir göç oluştu. Doroşenko'nun durumu ise giderek daha zayıf bir hal almaya başladı. En yakın dostları ve maiyet efradı dahi kendisini terk etmekteydi.¹³¹ Bu durumda Doroşenko, Türk ittifakından kurtulmaya teşebbüs etti. 1675 senesi başında Polonya ile görüşmelere başlandı.¹³² Doroşenko, Polonya'ya Babıali ile arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapmayı teklif etmekteydi.¹³³ 13 Mart 1675 tarihli olarak Varşova'daki Papalık temsilcisinin bildirdiğine göre, müteakiben başlayan barış müzakerelerine kendisinin bu teklifi doğrultusunda girilmiş ve Türklerin barış şartlarından biri, Doroşenko'nun, Türk-Polonya himayesine alınan Ukrayna'nın prensi olduğunun tasdik edilmesiydi.¹³⁴ Bu yeni ittifak tasavvurları da kendisini kurtarmaya yetmedi: Kendisi için bütün kapıları açık tutmak isteyen ve daha Aralık 1675'de Koşevyj Sirko vasıtasıyla Moskova ile irtibata geçmiş¹³⁵ bulunan Doroşenko, 1676 senesi başında bütün hetmanlık haklarından Solyaka Ukraynası Hetmanı Samojlovyç lehine olmak üzere feragat edeceğine dair söz vermişti. Bununla beraber hetmanlığı ancak, aynı senenin

¹²⁸ *Akty*, 11, s. 558-559. Sirko tamamen iki taraflı bir tutum içindedir. Soylientiye göre Mazepa, Sirko tarafından Samojlovyç'e teslim edilmişti. Bkz. Krupnyckyj, aynı eser, s. 133.

¹²⁹ *Akty*, 11, s. 560.

¹³⁰ *Akty*, 11, s. 629.

¹³¹ Krupnyckyj, aynı eser, s. 126-127.

¹³² *Litterae Nuntiorum*, 13, s. 7, 12, 16.

¹³³ *Litterae Nuntiorum*, 13, s. 13, 15.

¹³⁴ *Litterae Nuntiorum*, 13, s. 19.

¹³⁵ *Litterae Nuntiorum*, 13, s. 50-53.

Eylül'ünde bir Kazak-Rus ordusunun Çihrin'i kuşatmasından sonra terk etti.¹³⁶ Doroşenko 1698'de Moskova'da sürgünde iken öldü. Kendisinin hetmanlığı devretmesi ile, Kazak Devleti tarihinin, gelişmelerin sıhhatle takibinin en zor ve bu sebepten ötürü de en az tetkik edilmiş bir safhası olan *Ukrayna karmaşası* devri sona erdi.

Žurávne Barışı ile (17 Ekim 1676) Podolya ve Sağyaka Ukraynası'nın büyük bir kısmı kendilerine devredilen Türkler, 1677 baharında Jurij Chmel'nyckyj'i sağyaka Ukraynasının ("*minor Sarmazia e Russia*") Hetmanı olarak ilan ettiler.¹³⁷ Bu Jurij'in üçüncü hetmanlığı idi. 1677 yazında Chmel'nyckyj bir Türk ordusu ile beraber Ukrayna'ya doğru ilerledi ve Çihrin'i muhasara etmeye başladı.¹³⁸ Bununla beraber ancak ikinci teşebbüsünden sonra başarılı olabildi. Chmel'nyckyj'in pek fazla taraftarı yoktu. Birkaç ay süre ile, söylentiye göre Koşevyj Sirko'yu para gücü ile elde etmiş olarak,¹³⁹ Zaporogları kendi tarafına çekmeyi başarmış olmakla beraber, bu kısa süreli beraberliğin pek önemi olmadı. Daha Ekim'de Sirko tekrar Moskova'nın tarafına geçmişti.¹⁴⁰ Chmel'nyckyj paytahtı olan Nemyriv'de (Çihrin Türkler tarafından tahrib edilmişti) az sayıdaki taraftarı ile beraber bulunuyor ve yalnızca Türk ve Tatar kuvvetine dayanıyordu.¹⁴¹ Bu sıralarda artık bir *Hetman Devletinden* söz etmek mümkün değildir. Bir Türk paşasının gözetimi altında bulunan Chmel'nyckyj'in hetmanlığı, farazi bir iktidar görüntüsü içindeydi. 1679 senesinde Sirko gibi Chmel'nyckyj de Polonya ile irtibat kurmaya teşebbüs etmiş olmalıdır.¹⁴² Bu girişimlerden herhangi bir başarılı netice çıkmış olması mümkün değildir. 13 Ocak 1681'de Türkler ve Kırım Hanlığı Ruslarla Bahçesaray Barışını akdettiklerinde ve Buğ ile Dinyeper arasındaki bölgeyi, herkes için iskâna kapalı, müstahkem mevki inşası yasak ve hiçbir tarafa ait olmayan bir *arâzî-i hâlîye* ilan ettiklerinde, Türkler nezdinde artık bir önemi kalmamış olan Chmel'nyckyj azledildi ve az sayıda Kazak'ın refakatinde olarak İstanbul'a sevk edildi.¹⁴³

Chmel'nyckyj'in yerine Türkler Sağyaka Ukraynası hetmanlığına Boğdan Voyvodası III. Georg Duka'yı getirdiler. Bahçesaray'da varılan mutabakatın hilafına kendisi Padişah tarafından, arâzî-i hâlîye'yi tekrar iskâna açmakla

¹³⁶ *Litterae Nuntiorum*, 13, s. 82

¹³⁷ *Litterae Nuntiorum*, 13, s. 104.

¹³⁸ *Litterae Nuntiorum*, 13, s. 109.

¹³⁹ *Litterae Nuntiorum*, 13, s. 114-115; Sirko'nun 20.000 Taler aldığı iddia edilmektedir!

¹⁴⁰ *Litterae Nuntiorum*, 13, s. 122

¹⁴¹ *Litterae Nuntiorum*, 13, s. 172; N. I. Kostomarov, "Ruina. Getmanstva Bruchoveckago. Mnogogrešnago i Samojoyloviča" (Tahribat. Bruchoveckij. Mnogogrešnjij ve Samojoylovc'in Hetmanlıkları), *Sosranie Soçinenji* (Bütün Eserler), 6/15, St. Peterburg 1905, s. 319-328

¹⁴² *Litterae Nuntiorum*, 13, s. 186, 203.

¹⁴³ Kostomarov, "Ruina", s. 328

vazifelendirildi. Bu konuda Varşova'daki Papalık temsilcisinin 10 Aralık 1681 tarihli bir raporunda, "*Sultan, Ukrayna'yı Boğdan Prensi'ne bahşetti ve ona, daha önce burada oturan Kazaklar Boristene'ye geçtikleri için bölgenin nüfusunu arttırma görevini verdi*" denilmektedir.¹⁴⁴ Eflak Voyvodasından da Ukrayna'nın tekrar iskânı için yerleşecek insan temin edilmesi istenmişti.¹⁴⁵ 1683 senesi sonunda Boğdan Voyvodası Duka Polonyalılara esir düştüğünde, Chmel'nyckyj dördüncü defa olmak üzere tekrar Hetman yapıldı. Hetmanlığı sırasındaki korkunç icraati, Türk paşasını dahi infiale sevketti. Kamenıçe'ye getirilen Chmel'nyckyj 1685 sonunda idam edildi.¹⁴⁶

Müteakip senelerin konumuz için önemi yoktur: Polonya ile Rusya arasında 1686'da akdedilen *Ebedî Sulh* uyarınca Ukrayna bu iki ortak arasında paylaşıldı. Osmanlı Devleti 1699 Karlofça Antlaşması ile yalnızca Kamenıçe'yi değil aynı zamanda işgali altında tutmakta olduğu Ukrayna'nın bütün kısımlarını kaybetti. Solyaka Ukrayna'sında İvan Mazepa 1687'de iktidarı ele geçirerek, Moskova'dan *Kazak Hürriyetlerini* mümkün mertebe temin etmeye çalıştı.¹⁴⁷ Sağyaka Ukrayna'sında ise Polonya, Dinyeper bölgesinin tekrar iskân edilmesine gayret ile bazı başarılar elde etti. Dış politika yönünden her iki Ukrayna metbularının Türk karşıtı siyaseti içinde birleştirildi. Bununla beraber, Kazaklar arasında Türk ittifakının henüz tamamen unutulmadığına, 1692'de Mazepa'nın kaçıllaryasında vazife görmekte olan ve Petryk olarak anılan Petro İvanenko'nun akim kalan ayaklanma teşebbüsü bir delildir.

Petryk, kendisini Kırım Hanı tarafından rakip Hetman olarak atandırdı ve Tatarlarla, Bütün Ukrayna'nın Türk ve Tatar yardımıyla Rus ve Polonya hakimiyetinden kurtarılmasını amaçlayan bir antlaşma akdetti. (Nisan/Mayıs 1692). Ancak, Zaporoglar arasında gerekli desteği bulamadığından, bütün teşebbüs akim kaldı.¹⁴⁸

Mazepa ise Doroşenko'nun akibetinden ders almış ve Türk veya Tatarlarla işbirliği yapmayı düşünmemiş görünmektedir. Onun, Haziran 1709'da Poltova

¹⁴⁴ *Litterae Nuntiorum*, 13. s. 253. bkz. ayrıca, Kostomarov, "Ruina", s. 238-332

¹⁴⁵ *Litterae Nuntiorum*, 13, s. 253.

¹⁴⁶ N. Vasilenko, *Enciklopedičeskij slovar* (Brokgauz Efron) [Enzyklopädisches Wörterbuch (Brockhaus efron)], 73, St. Peterburg 1903, s. 464 Ayrıca keza Sovyet ansiklopedileri Ukrayna, Rus ve Sovyet literatüründe ölüm tarihi 1681 olarak verilmektedir.

¹⁴⁷ Mazepa hakkında mevcut olan çok sayıdaki araştırmalardan burada sadece şunlar zikredilecektir. N. I Kostomarov, *Mazepa, Sobranie sočinenij*, VI/16 St. Peterburg 1905, s. 379-716; Boris Krupnyckyj, *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709)* Leipzig 1942; Claude J. Nordmann, *Charles XII et L'Ukraine de Mazepa* Paris 1958

¹⁴⁸ Bkz. O. P. Ohloblin, "Dohovir Petra Ivaenka (Petryka) z Krymom 1692 roku" [Hetman Petr Ivanenko (Petryk)'nin 1692'de Kırım ile yaptığı Antlaşma], *Jubilejnij zbirnik na pošanu Akademika Dmytra Ivanovyča Bahalju* (Akademi üyesi Dmytro Bahalij onuruna hazırlanan Armağan) Kiev 1927, s. 720-744

hezimetinden sonra XII. Karl ile beraber Türklere sığınmış olması, Ukrayna üzerinde bir Türk himayesini amaçlamış olduğuna delil sayılamaz.

Mart 1709'da Hordienko Mazepa idaresi altında birleşen Zaporoglar için ise kesin olarak aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zira, Hordienko'nun halefi olarak Koşevyj seçilen P. Soroçynskij de aynı senenin Nisan'ında Tatarlarla görüşmek üzere Kırım'a gitmişti.¹⁴⁹

1709 senesinin 21/22 Eylül gecesinde Mezapa Bender'de öldüğünde, kançılıryasının başkanı olan Pylyp Orlyk kendisinin halefi seçildi. Orlyk'in hetmanlığı yaklaşık ikiyüz yıldır devam eden Türk-Kazak ittifak politikasının nihaî noktasını teşkil eder.¹⁵⁰ Bunun zamanında ilk Kazak sürgün hükümeti kuruldu. Bununla beraber, bu hükümetin hakları, 5 nisan 1710 tarihli aynı seçim gününde kabul edilen Şartnâme [*"Konstytucija prav i svobod Zaporoz'koho Vijs'ka"* (*Pacta et constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*)] ile kısıtlanmıştır.¹⁵¹ Orlyk, 10 Mayıs 1710'da XII. Karl tarafından resmen Hetman olarak tanındı. İsveç Kralı, Kazak bağımsızlığının tekrar ihyası için destek vereceğini yazılı olarak taahhüd etti. (*"Deduction des droits de l'Ukraine" veya "Vyvid prav Ukrainy"*).¹⁵²

Orlyk, İsveç-Polonya (Leszczynski'nin taraftarları), Tatar ve Türk ittifakının desteği ile yalnız Sağyaka Ukraynası'nı geri almağı değil, Solyaka Ukraynası'nı da Rus hakimiyetinden kurtarmayı amaçlamaktaydı.

XII. Karl'ın mütereddid Türkleri Ruslara karşı savaşa itmekte başarı kazanması, bu planı müsait kılmaktaydı. Türklerin Kasım 1710'da, Ruslar ise Şubat 1711'de savaş ilânı ettiler. Muhasım ordular henüz yola çıkmadan, Orlyk'in, Kırım Hanı ile Ukrayna'nın bağımsızlığının tanınması yanında karşılıklı elçilik ihdasını da öngören bir antlaşma¹⁵³ yapmasından (Mayıs 1711) hemen sonra, Sağyaka Ukraynası'na bir Kırım-Kazak saldırısı gerçekleşti. Sağyaka'daki alayların (*regiment*) tamamının Orlyk'in yanında yer almaları sebebiyle Braclav ve Vinnica dahil olmak üzere Podolya süratle ele geçirildi. İleri hareket, Kazaklar tarafından sonuçsuzca kuşatılan Bila Cerkva'da akamete uğradı. Öte taraftan, Orlyk'in müttefiki olan Tatarlar'ın sergilemekte oldukları dehşet,

¹⁴⁹ Reinhard Wittram, *Peter I Czar und Kaiser. Zur Geschichte Peters des Großen in seiner Zeit* I, Göttingen 1964, s. 305

¹⁵⁰ Orlyk'in biyografisi için bkz. Borys Krupnyč'kyj, *Het'man Pylyp Orlyk (1672-1742), joho žytija i dolja* [Hetman Pylyp Orlyk (1672-1742), yaşamı ve yazgısı]. München 1956

¹⁵¹ Krupnyč'kyj, *Orlyk*, s. 21; Mykola Vasylenko, "The Constitution of Pylyp Orlyk". *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, 6. (1958), s. 1260-1295

¹⁵² Bkz. Elie Borschak, "Pylyp Orlyks Devolution of the Ukraine's Rights", *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, 6. (1958), s. 1296-1312

¹⁵³ Krupnyč'kyj, *Orlyk*, s. 24-25

sürgündeki Hetman için başlangıçta mevcut olan sempatinin dağılmasına yol açtı. Nisan sonunda Orlyk tekrar Bender'de idi.¹⁵⁴

Bizzat Çarın idaresinde olan Rus ordusu Temmuz'da Prut'a varmış ve nehrin sağ kıyısında mevzi almıştı. Bundan sonra cereyan edenler ise malumdur: Ruslar, Baltacı Mehmet Paşa kumandasındaki Türk ordusu tarafından tamamen sarıldılar ve 21 Temmuz'da teslim olmak zorunda kaldılar. Türk ordugahında bulunan Orlyk, Sadriazam'ı mütareke yapmaktan vaz geçirmek için nafîle yere uğraştı.¹⁵⁵ Hemen ertesi gün ise barış antlaşması imzalandı. Anlaşmanın yegane bağlayıcı nüshası olan Türkçe metnin (Rusca nüsha ziyadesiyle muğlaktır) 5. maddesi şöyle idi: *Lehistan'a ve ona bağlı olan Barabaş ve Potkalı kazaklarına ve saadetlü Kırım Hanı Devlet Giray Han'a tâbi olan Kazaklara bundan böyle müdahale olunmayacak ve öteden berü nice ise bütün ol yerlerden el çekilecektir.*¹⁵⁶

Ruslar, Sağyaka Ukraynası'ndan ve Zoporog bölgesinden vaz geçmek mecburiyetinde kaldılar. Türkler ise, her iki bölgeyi Orlyk'in hakimiyetine sokmayı vaatmetmekteydiler ve bu 5 mart 1712 tarihli bir Ferman ile gerçekleşti.¹⁵⁷ Orlyk, Polonya meseleleri (Polonya Kralı II. August ile rakibi Stanislaus Leszczynski arasındaki iktidar mücadelesi) kesin bir çözüme kavuşmadan Ukrayna'ya gitmekten imtina etmekteydi. Bu tutumunda isabet olduğu, 24 Nisan 1714'de Babıali'nin II. August ile İstanbul'da bir antlaşma akdederek, Sağyaka Ukraynası'nı tekrar Polonya'ya bırakması ile ortaya çıktı.¹⁵⁸ Orlyk'in, Türk himayesinde müstakil bir Sağyaka Hetmanlığı rüyası böylece sona erdi. 1714 Haziran'ında Bender'i terk etti ve Viyana ve Stralsund üzerinden İsveç'e gitti. Maiyetinde kalan 20 kadar Kazakı buradan Siç'e geri gönderdi.¹⁵⁹ Müteakip senelerde, Çar'ın ajanlarının devamlı takibi altında kalmış olarak, Rusya aleyhine bir koalisyon oluşturmak amacıyla bütün Avrupa ile görüşmelerde bulundu. 1721'de Kaiser tarafından sığınma talebinin reddedilmesi üzerine, önce Serez ve daha sonra da Selanik'te ikamete tâbi tutulacağı Türkiye'ye geri döndü.¹⁶⁰ Selanik'te geçirdiği zamanı Orlyk, *esaret* olarak nitelemektedir. Burada, ailesinden

154 Krupnyc'kyj, *aynu yer*, s. 24-29, Akdes Nimet Kurat, "Der Prutfeldzug und der Prutfrieden von 1711", *Jahrbucher fur Geschuchte Osteuropas*, 10, (1962), s. 24-25

155 Chantal Lemerrier-Quellejeay, "La campagne de Pierre le Grand sur le Prut d'après les documents des Archives Ottomanes", *Cahiers de Monde Russe et Soviétique*, 6, (1966), s. 221; Krupnyc'kyj, *Orlyk*, s. 30'da bunun aksini savunmaktadır.

156 Kurat'ta yer alan Almanca tercümesinden, *aynu yer*, s. 57

157 Krupnyc'kyj, *Orlyk*, s. 33

158 Krupnyc'kyj, *Orlyk*, s. 38

159 Krupnyc'kyj, *Orlyk*, s. 41

160 Bkz. Élie Borschak, "L'Hetman Orlyk à Salonique 1723-1724 (d'après son journal inédit)", *Revue des Études Slaves*, 27, (1951), s. 52-60

ve siyasî faaliyetlerden uzak, bir tür şerefli evhapse hayatı sürmekteydi.¹⁶¹ Buna rağmen, Kırım Hanı, Boğdan Voyvodası, İsveç Kralı ve sair siyaseten önemli şahsiyetlerle sıkı bir yazışma sürdürdü. Selanik'teki İngiliz ve Fransız konsolosları ile iyi bir dostluğu vardı. Sürgündeki seneleri hakkında -maalesef göremediğim- ayrıntılı bir günlük tuttu.¹⁶²

Orlyk, Polonya tahtına ele geçirmekle ilgili ihtirasından hâlâ vaz geçmemiş bulunan ve Fransız desteğine sahip olan Leszczyński'den çok şeyler ummaktaydı. II. August'un ölümünden sonra Orlyk, Leszczyński'yi desteklemek üzere bir Kazak kuvveti oluşturmak üzere Türklerin izniyle tekrar Bender'e gitti. Ancak, Leszczyński'nin Polonya'daki taraftarları, Zaporoglardan gelecek bir yardımı kabul etmediklerinden, bütün bu çabaları başarılı bir sonuç vermedi.¹⁶³ Orlyk, Hajdamakların ve Rakoczy'nin isyanlarında (József Rákóczy 1737'de padişah tarafından Erdel Beyi olarak atanmıştır) yeni etkinlikler sergiledi. Daha sonraları ise, nakden devlete bağlanmış olarak, Rus meselelerinde danışmanlık vazifesi ile Babıali'ye hizmet verdi. Belgrad Barışından sonra (1739), sınırlardan uzak bir mahalde, Edirne'de ikamete mecbur edildi. 24 Mayıs 1742'de Yaş'da öldü.¹⁶⁴ Ölümüyle beraber, Rusya ve Polonya'nın üstünlük kurma faaliyetlerine karşı Kazak-Türk işbirliği devri de kesin olarak sona erdi. Türk topraklarında 1775'den sonra oluşan sürgündeki Zaporog Siç'i, sadece bu işbirliğinin nüksetmesi anlamını taşıyan, konumuz için artık bir önemi kalmayan hâtimedir.

Bohdan Chmel'nyckyj'in ortaya çıkışından itibaren Kazak tarihi özet olarak değerlendirilecek olursa, Güneye doğru yönelme, Hetmanların, etkinliği sürekliliğinden kaynaklanan bir politikası olmuştur. Hemen bütün Kazak liderleri herhangi bir şekilde Osmanlı Devleti veya onun vasalı Kırım Hanlığı ile ilişki içinde olmuşlardır. Öte yandan, Türk ittifakının Kazakların çoğunluğu tarafından muhabbetle karşılanmadığının da ifade edilmesi lâzımdır. Bu yalnızca siyasî bir zaruret: Hetmanlar için Osmanlı Devleti (Mazepa zamanındaki kısa süren İsveç seçeneği bir tarafa bırakılacak olursa), Polonya ve Rus aristokrasisinin faaliyetlerine karşı Kazak serbestiyetinin korunmasını sağlayacak akla gelen tek müttefik idi. Türkler ise, Boğdan'dan Kırım'a kadar uzanan ve bağımlı devletlerden oluşan bir zincirin en uç halkasında yer almakta olan vasal bir Ukrayna devleti düşüncesini, muhakkak ki ilgi ile karşılanmaktaydılar. Zira, böyle bir devlet, büyük bir ihtimalle Güney'e doğru yönelen Rus yayılma gayretlerine karşı çıkabilecek durumda olacaktı.

¹⁶¹ Krupnyç'kyj, *Orlyk*, s. 55.

¹⁶² Hiç olmazsa kısmen yayınlanmış olmalıdır. Bkz. Dijarij Het'mana Pylypa Orlyka (Hetman Pylyp Orlyk'in günlüğü). Warszawa 1936 (Praci Ukrajinokoho Naukovoho Instytutu 17) Eserin ünvanını kontrol edemedim

¹⁶³ Bkz. Gilles Veinstein, "Les Tatars de Crimée et la seconde élection de Stanislas Leszczyński" *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 11, (1970), s. 24-92

¹⁶⁴ Krupnyç'kyj, *Orlyk*, s. 62-68

**DİNYEPER KAZAKLARI HETMANLARI
1648-1709**

Bütün Ukrayna

Bohdan Chmel'nyckyj 1648-1657
Jurij Chmel'nyckyj 1657 (1. defa)
İvan Vyhovskyj 1657-1659
Jurij Chmel'nyckyj 1659-1663 (2. defa)

Sağyaka Ukraynası

Pavlo Teterja 1663-1665
Stephan Opara 1665
Petro Dorošenko 1666-1676;
1668-1669 (Bütün Ukrayna için)
(Suchovyj) 1668-1669
(Chanenko) 1669-1674
Jurij Chmel'nyckyj 1677-1681 (3. defa)
Georg III. Duka 1681-1683
Jurij Chmel'nyckyj 1684-1685 (4. defa)
Pylyp Orlyk 1709 (Sürgündeki Hetman)

Solyaka Ukraynası

İvan Brjuchoveckyj 1663-1668
Damjan Mnohohrišnyj 1669-1672
İvan Samojlovyč 1672-1687
İvan Mazepa 1687-1709